

LINGDOK 3.

NYELVÉSZ-DOKTORANDUSZOK DOLGOZATAI

Szerkesztette: Ágostonné Sággy Mária

Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
2004.

Sorozatszerkesztő: Kenesei István

ISSN 1587-3226

TARTALOM

A SZERZŐK ADATAI.....	4
ELŐSZÓ.....	5
BÍRÓ BERNADETT Cselekvésnevek a vogulban – A nominalizációs skálán való elhelyezés problémái.....	7
CSIDES CSABA Engedélyezett szoros kormányzás: A szóeleji mássalhangzó-gyengülés hiányáról.....	20
DUDÁS GYÖRGYI A telek(e) lexéma labializációs változása az ómagyar korban.....	49
ESZES BOLDIZSÁR Az adásvétel szemantikájáról.....	61
KELLER LÁSZLÓ Felszólító mód a haladzs nyelvben.....	78
KEMPF BÉLA Egy burját fanyomat helyesírása és tanulságai.....	90
KHABTAGAEVA BAIARMA A tuva nyelv mongol jövevényszavainak hosszú magánhangzói.....	101
KRISTÓ LÁSZLÓ Az indoeurópai alapnyelv korai szótagszerkezetének vázlata.....	111
TEIERMAYER ANDREA Cselekvésnevek az udmurtban.....	128

A SZERZŐK ADATAI

BÍRÓ BERNADETT

SZTE, Finnugor Tanszék, bernadett.biro@freemail.hu

CSIDES CSABA

ELTE, Angol Nyelvészet PhD Program, csides@ludens.elte.hu

DUDÁS GYÖRGYI

DTE, Magyar Nyelvtörténet Alprogram, domoka29@freemail.hu

ESZES BOLDIZSÁR

ELTE, Nyelvtudományi Doktori Iskola, eszes@nytud.hu /
eszesbol@axelero.hu

KELLER LÁSZLÓ

SZTE, Altajisztikai Tanszék, kellelaszlo@yahoo.com

KEMPF BÉLA

SZTE, Altajisztikai Tanszék, bela_kempfi@hotmail.hu

KHABTAGAEVA BAIARMA

SZTE, Altajisztikai Tanszék, bela_kempfi@hotmail.hu

KRISTÓ LÁSZLÓ

ELTE, Angol Nyelvészet Tanszék, vernerslaw@yahoo.com

TEIERMAYER ANDREA

SZTE, Finnugor Tanszék andreateiermayer@hotmail.com

ELŐSZÓ

Az olvasó a *LingDok* néven rövidített *Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai* c. sorozat 3. kötetét tartja a kezében, s ezzel újabb tanulmányokat bocsátunk útjukra, melyek előadásokként eredetileg a szegedi országos doktorandusz-konferencián hangzottak el. Azok a PhD diákok, akik rövid előadáskivonatokkal jelentkeznek ezekre a konferenciákra, vállalták annak a terhét, hogy az absztraktjukat elbírálják és esetleg visszautasítják a felkért (és névtelenül maradó) nyelvészoktatók, azt is, hogy az előadásukat kísérő élénk vitákon gyakran kritikus megjegyzések is elhangozzanak, majd azt, hogy előadásuk írásos változatának beküldésére ez alkalommal is előzetes szűrés után kérjük fel őket, és végül, hogy a dolgozatikat ismét csak névtelen bírálók vizsgálják és minősítik.

1997 óta tartjuk ezeket a konferenciákat Szegeden, kezdetben az Elméleti nyelvészet doktori program szervezésében, majd a doktori iskolák létrehozása, azaz 2000 óta a Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának meghívására, amely nemcsak a doktoranduszokra, hanem az őket oktató tanárookra is mindig kiterjed. A rendszerint 30-40 jelentkezőből általában 25-30 PhD diákot hívunk meg. A 2002. november 15-16-án lezajlott 6. Országos Nyelvészeti Doktorandusz Konferencián 25 doktorandusz szerepelt, és ő előadásaik közül került ki az e kötetben közölt kilenc dolgozat, melyek az altajisztikától az uráli nyelvészetten és a magyar nyelvtörténeten át az elméleti fonológiáig és szemantikáig terjednek.

Köszönjük a konferencia szervezéséhez és a kötet kiadásához nyújtott anyagi támogatást az Oktatási Minisztérium Felsőoktatási Tudományos Ügyek és Pályázatok Főosztályának, amely lehetővé tette, hogy a 2002. évi Magyar Tudomány Napjához kapcsolódjon ez az esemény is.

A konferencia előkészítésében a tartalmi szűrést szegedi és más egyetemeken működő oktatók végzik, a gyakorlati szervezést azonban mindig a szegedi doktori iskolában tanuló hallgatók, akik közül ez alkalommal Sággy Mária tette a legtöbbet. A kötetbe kerülő írások szerkesztésére is rendszerint a konferencia szervezésében tevékenykedő hallgatót kérünk fel, tehát ezért is Sággy Máriát illeti elismerés.

Végül hálával és köszönettel tartozunk a lektorálást névtelenül és mindenféle ellenszolgáltatás nélkül vállaló kiváló szakembereknek, akiknek

a jószándékú kritikája hozzájárult a tanulmányok színvonalának emeléséhez, és ez remélhetőleg a készülő doktori értekezésekben is megmutatkozik majd.

2004. február

Kenesei István
a SzTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
vezetője

CSELEKVÉSNEVEK A VOGULBAN – A NOMINALIZÁCIÓS SKÁLÁN VALÓ ELHELYEZÉS PROBLÉMÁI

Bíró Bernadett

Szegedi Tudományegyetem, Finnugor Tanszék

1. Bevezetés

Dolgozatomban az egyik obi-ugor nyelv, a vogul cselekvésneveivel foglalkozom. A szakirodalomban különböző elnevezések használatosak a cselekvésneveket illetően: *Verbalnomen* (Riese 2001), *nazvan'ie d'ejsztvija* (Rombandeeva 1973), *action nominals* (Koptjevskaja-Tamm 1993).

A cselekvésnevek (*nomen actionis*) általam elfogadott definíciója Comrie és Koptjevskaja-Tamm alapján a következő:

(action nominals are) „nouns derived from verbs (verbal nouns) with general meaning of an action or process (...), capable of declining or taking prepositions or postpositions in the same way as non-derived nouns, and showing 'reasonable' productivity”¹ (Koptjevskaja-Tamm 1993:5).

Létezik a cselekvésneveknek egyfajta tipológiai csoportosítása, mely a különböző nyelvek nominalizációs frázisait egy skálán helyezi el. Ez a Koptjevskaja-Tamm-féle nominalizációs skála – úgy látszik – nem képes kezelni azokat a nyelveket, melyekben nincs sem tárgyeset, sem birtokos eset, s a vogul éppen ilyen nyelv.

Dolgozatom célja, hogy bemutassa a vogul cselekvésnevek képzőit és a cselekvésnevek lehetséges mondatbeli szerepét, valamint hogy megmutassa, miért nem képes a Koptjevskaja-Tamm-féle osztályozás kezelni a vogulhoz hasonló nyelveket.

Vizsgálataimhoz a dolgozatomban említett szerzők példáit használtam fel, melyeket helyenként saját gyűjtésű példákkal is kiegészítettem.

Elsősorban az északi nyelvjárásból származó adatokat vizsgáltam, mivel ez a nyelvjárás a vogul irodalmi nyelv alapja. A későbbiekben szereplő vogul szerkezetek és mondatok elemzéséhez fontosnak tartom röviden jellemezni az északi nyelvjárást.

Az északi nyelvjárás esetrendszere a következő:

Nominativus: Ø

Locativus: *-t*

Lativus: *-n*

¹„(A cselekvésnevek) igéből képzett, cselekvést vagy folyamatot jelentő főnevek, melyek a nem képzett főnevekhez hasonlóan ragozhatók, és ugyanúgy felvehetnek előljárószókat vagy névutókat, valamint meglehetősen produktivitást mutatnak.”

Ablativus: *-nəl*

Translativus: *-γ/-iγ/-jiγ*

Instrumentalis: *-(V)l/-təl*

Accusativus csak a nem északi nyelvjárásokban van.

A vogulban van egyes, kettes és többes szám:

Dualis: *-γ/-iγ/-jiγ*

Pluralis: *-(V)t*

Az esetragok kettes és többes számban ugyanazok, mint egyes számban, de a translativus csak egyes számban használatos.

A vogul birtokos szerkezetben a birtokos jelöletlen (tehát nincs genitivusi esetrag), a birtokon pedig a birtokos számára, személyére, és a birtok számára (egy, kettő, több) utaló Px jelenik meg, pl.: *χum sālī-te* 'a férfi rénszarvas-a', *χum sālī-ay-e* 'a férfi két rénszarvas-a', *χum sālī-an-e* 'a férfi több rénszarvas-a'.

A vogulban van alanyi és tárgyias igeragozás, a tárgyias ragozás használatára vonatkozóan azonban nem lehet teljesen egyértelmű szabályokat megadni (Kálmán 1975:42–46, 60–61).²

2. A cselekvésnevek képzése

2.1. Deverbális nomenképzők

A vogulban számos deverbális nomenképző szolgál cselekvésnevek képzésére. A legújabb és legteljesebb vogul névszóképzésről írt mű Timothy Riese (2001) könyve „*Historische Nominalderivation des Wogulischen*”, melyben a szerző – korábbi, szóképzéssel foglalkozó munkák és vogul nyelvtanok áttekintése után – részletesen bemutatja a vogul nyelv névszóképzőit, eredetüket, fejlődésüket, elterjedtségüket, produktivitásukat és végül használatukat, példákkal szemléltetve. Riese 11 olyan vogul képzőt említ, melyekkel cselekvésneveket is képezhetünk, ezek a következők:

-l: N *sūmil* 'ugrás' < *sūm-* 'ugrik'

-məl/-mil: N *jōηχmil* 'körülvarrás, szegély' < *jōηχ-* 'körüljár, fordul, forog'

-mət: LM *jutmət* 'körülvarrás, szegélyezés' < LM *junt-* 'varr'

-n(V): *ōlne* 'élet, létezés' < *ōl-* 'él, létezik'

-η: *kašīη* 'suttogás' < *kašγ-* 'suttog'

-p: LM *nōtəp* 'segítség, támogatás' < *nōt-* 'segít'

-pī: N *worəpi* 'veszekedés' < *worət-* 'veszekedik'

-psa/-psi: N *urupsa* 'várás, várakozás' < N *ur-* 'vár'

-s: N *pūwəs* 'légáramlat, lég-/levegőáramlás' < N *pūw-* 'fúj'

²Kálmán Béla vogul nyelvtanában ugyan megad egy olyan szabályt, mely szerint tárgyias ragozást csak határozott tárgy mellett használunk, a vogul szövegek azonban azt mutatják, hogy nem lehet ilyen egyértelműen megfogalmazni, mikor kell alanyi, és mikor tárgyias ragozást használni.

-*spi*: N *mul'aspi* 'versengés' < N *mul'* 'győző'
-*tul*: *mastul* 'felöltöztetés, felöltözés, öltözködés' < *mas-*
'öltözködik, öltözik'

Ezek közül a -*mət*, -*s*, és -*spi* képzők már elavultak, az -*l*, -*məl/-mil*, -*n(V)*, -*η*, -*p* és -*tul* képzők még produktívak, a -*pī* és a -*psa/-psi* képző pedig még valamennyire produktív (vö.: Riese 2001:151–15).

Szabó Dezső hét képzőt említ a fentiek közül vogul szóképzésről írott művében (Szabó 1904), valamint említ egy -*i/-iγ/-ä/-χ* deverbális nomenképzőt is. (Ezek egy képző alakváltozatai, az eredeti alak valószínűleg -*χ*, -*γ*-féle hang volt (Szabó 1904:27)) Rombandeeva vogul nyelvtanában (Rombandeeva 1973) négy, Kálmán Béla chrestomatiájában (Kálmán 1975) pedig egy képző sem szerepel hasonló funkcióval a Riese által felsoroltak közül. A Munkácsi – Kálmán-féle vogul szótárból (Munkácsi – Kálmán 1986) az általam gyűjtött cselekvésneveket vizsgálva hat olyan képzőt találtam, melyet Riese is említ.

A deverbális névszóképzőkkel képzett cselekvésnevek nagyon gyakran lexikalizálódnak, pl.: N *pantil* 'tető, fedél' < *panti* 'fed'; K *sotēj* 'bűvölet' < *sāti* 'bűvöl, igéz'; N *χāχmil* 'emelkedés, lejtő, hágó' < *χāηχi* 'felmegy, felemelkedik'. E lexikalizálódott alakok mellett azonban számos olyan, deverbális képzővel képzett cselekvésnevet találunk, melyek megőrizték eredeti jelentésüket, s valóban *nomen actionisként* használatosak, pl.: *χujés* 'fekvés' < *χuji* 'fekszik'; N *vāñkil* 'csúszás, mászás' < *vāñki* 'mászik, hason csúszik'; *vātil* 'bogyószedés' < *vāti* 'bogyót szed'.

2.2. Igenévképzők

A fent említett deverbális nomenképzőkkel képzett főnevek mellett -*n*, ritkábban -*m* és -*im(a)* képzős igenevek is betölthetik a vogulban a cselekvésnevek szerepét. Ennek ellenére nem mosható össze a cselekvésnevek és az igenevek kategóriája, hiszen az igenevek todalékolási lehetőségei korlátozottabbak a főnevekéhez (cselekvésnevekéhez) képest (a főnevekkel ellentétben az igenevek nem vehetik fel az összes névszói esetragot, csak bizonyos ragokat), és mondatbeli funkcióik is eltérőek.

A vogul igenevek mondatbeli szerepéről Sz. Kispál Magdolna (1966) írt részletesen. Nála a fent említettekben kívül még -*i*, -*s*, -*η* és -*p* képzős igenevek is szerepelnek. E képzők azonban igenévképzőként már a szöveggyűjtések korára (Reguly – Munkácsi – Kannisto gyűjtéseinek kora, az 1843–1906-ig terjedő időszak) elavultak: az eredetileg *nomen agentis* jelentésű -*i* képzős igenév a cselekvő igeragozás kijelentő mód jelen idejének töve lett, az -*s* a múlt idő jelévé vált, az -*η* és a -*p* képző deverbális használatát pedig kiszorította a denominális szerep (vö.: Sz. Kispál 1966:30–66). Ezeknek az igeneveknek a *nomen actionisként* való előfordulásáról Sz. Kispál a következőket írja:

Az *-i* képzős igenév „Nomen actionis értelmű főnévi használata roppant gyér és bizonytalan, és tulajdonképp csak az egy-két névutós kapcsolatban tekinthető kétségtelennek.” (i.m.:37). Az *-s* képzős, az *-ŋ* képzős és a *-p* képzős igenév szintén nagyon ritkán, csak alkalmilag jelentkezhethet főnévi funkcióban *nomen actionis*ként (vö.: i.m.:38–66).

2.2.1. Az *-n* képzős igenév

Az *-n*-re végződő deverbális képző minden nyelvjárásban megvan, *-n*, ill. *-n+V* formában, és a gyűjtések idején a folyamatos melléknévi igenév képzőjeként minden nyelvjárásban rendkívül gyakori és produktív (vö.: Riese 2001:94). Az *-n* képzős igenév *nomen actionis*ként való használata másodlagos, az igenév állítmányi funkciójából fejlődött úgy, hogy „a nyelvtani alakban eleve benne rejlő határozatlanságot külön igével (’látszik’, ’hallatszik’) kifejezték, s utólag az igenévi állítmány mögé vetették” (Sz. Kispál 1966:177) Így az igenév „állapotjelző állítmányból a látvány, ill. a vélekedés bizonytalanságát utólag kiemelő ige alanyává vált,” (i.m.:178), pl.: *minne xum* ’menő ember’, *minne-m (porat)* ’menés-em (idején)’ (amikor mentem) < *min-* ’megy’.

2.2.2. Az *-m* képzős igenév

A deverbális képző minden nyelvjárásban megtalálható változatlan formában (*-m*), és a befejezett melléknévi igenév képzőjeként minden nyelvjárásban gyakori és produktív (vö.: Riese 2001:88). Az *-m* képzős igenév *nomen actionis*i használata elég ritka, s ez másodlagosan keletkezett az állítmányi szerepből (Sz. Kispál 1966:263), pl.: *totum sāli-te* ’hozott rénszarvas-a’ < *tot-* ’hoz’, *tujtä (...)* *tū juw ta šāltmä nāŋki* ’az látszik, hogy (...) szánja ím oda ment be’ (tkp. ’szánja (...) oda bemenése látszik’) (VNGY. IV.:329) *šāltmä* < *šālt-* ’bemeget, belép’.

2.2.3. Az *-im(a)* képzős igenév

Az *-im(a)* képző a határozói igenév képzőjeként csak az északi és a tavdai nyelvjárásban szerepel, a többi nyelvjárásban az *-im(a)* képzős igenév alakilag egybeesett az *-m* képzős igenévvel, mely az *-im(a)* képzős igenév mondattani szerepét is átvette ezekben a nyelvjárásokban (Sz. Kispál 1966:195). Az *-im(a)* képzős igenév *nomen actionis*ként csak az északi nyelvjárásban fordul elő elenyésző számban, s az igenév főnévi szerepben való használata valószínűleg az *-m* képzős igenév megfelelő használatának analógiájára keletkezett (vö.: i.m.:332), pl.: *jōmima* ’járkálva’ < *jōmi* ’jár, járkál’, *porān xotal’ ti totimät sujti* ’tutajod úgy hallik, hogy valahová elrepült (elhordódott)’ (tkp. ’tutajod valahová elvívve hallatszik’) (VNGY. II.:143) *totimät* < *tot-* ’hoz, visz’.

3. A cselekvésnevek mondatbeli szerepe

3.1. Alany

A *nomen actionis* leggyakrabban alanyként jelenik meg a vogulban, többnyire 'hallatszik', 'éreződik', 'látszik' jelentésű állítmány mellett.

- (1) juil návél - na - tä ti sujti
hátsul üldöz- VN-Px3Sg im hallatszik-Vx3Sg
'Ím hallik, hogy hátról üldözik.' (VNGY. II.: 96)
- (2) lūwiŋ tuj - tä kart'- āwi - nel tū juw ta šält - mä nāŋki
lovasszán-Px3Sg udvar-kapu-ABL oda be im bemegy-VN látszik-Vx3Sg
'Az látszik, hogy lovas úri szánja az udvar kapuján át ím oda ment be.' (VNGY. IV.:329)

3.2. Tárgy

Tárgyi funkcióban a cselekvésnév jelöletlen (az északi vogulban, mint említettük, nincs tárgyrag), az ige azonban többnyire tárgyasszószerben áll mellette.

- (3) sāt poti-l ēlā ti tārmāt - s - ém
hét lép-VN előre im iramodik-PAST-Vx1Sg
'Hét lépést iramodtam ím előre.' (VNGY. III.:135)

Az ige alanyi ragozásban áll.

- (4) šān - äyā ās - äyā taw-pālt lakw-mä at vā - s
anya-Px3Sg apa-Px3Sg ő -hozzá jut - VN nem tud- PAST Vx3Sg INDET
2 birtok 2 birtok
'Hogy miképp kerültek hozzá szülei, nem tudta.'
(tkp. 'Anyja-apja őhozzá jutását nem tudja.') (VNGY. I.:21)

Az ige alanyi ragozású.

- (5) vit-ānl ɣotél ɣult'-nē akw'-mūs at vāy - ānl
víz-Px3PI valahogy hagy-VN teljesen nem tud-Vx3PI DET
'Vizüket hogy miképp hagyták oda, éppenséggel nem tudják'
(tkp. 'Vizük valahogy hagyását nem tudják.') (VNGY. IV.:30)

Az ige tárgyasszószerű.

3.3. Határozó

A *nomen actionis* határozóként elsősorban időhatározói szerepben jelenik meg, ritkábban azonban előfordul mód-, állapot- és okhatározóként is.

3.3.1. Időhatározó

a) jelöletlen

- (6) šāriš - t ji - mo - uw vōt ŋaŋrāmé - s
tenger-LOC jön-VN-Px3Pl szél megerősödik-PAST Vx3Sg
'Amint a tengeren jöttünk, a szél megerősödött.' (VNGY. IV.:337)

b) határozószóval

- (7) jūl'e joχt - nē - n porä - t
vissza jön-VN-Px2Sg idő-LOC
'midőn visszaéérkezel' (VNGY. I.:7)

c) névutóval

- (8) am min - nē - m jui-pālt
én megy-VN-Px1Sg után
'távozásom után' (VNGY. IV.:149)

d) névszói esetraggal

Locativusszal

- (9) ēlāl' kēt - nē - m - t tārä amki nē-lili - m vī - lēm
előre küld-VN-Px1Sg-LOC azonnal én magam nő-lélek-Px1Sg vesz-Vx1Sg DET
'Ha a távolba küldenek, iziben magam veszem el női lelkemet.'
(VNGY. IV.:76)

Translativusszal

- (10) lū-majt tārä pos - nā - i' pajta - we
lő-máj át- fő-VN-TRANSL főz-PASS Vx3Sg
'A lómáját mindaddig főzik, míg teljesen szét/át nem főtt.'
(VNGY. IV.:419)

Ebben a példában a cselekvésnév funkciója nem teljesen egyértelmű, mivel eredményhatározóként is értelmezhető.

3.3.2. Mód-/Állapothatározó

a) jelöletlen

- (11) tārūtēŋ χuj - és tan χuj - ēt
nehéz fekszik-VN űk Pl fekszik-Vx3Pl
'Nehéz fekvést fekszenek.' azaz 'Nehéz fekvéssel fekszenek.'

(VNGY. III.:483)

A cselekvésnév alakilag tárgy.

- (12) nam - ä kat'i āl - nā - tā, tawā manā ontēs wāruŋkwē
név-Px3Sg macska van-VN-Px3Sg őt miféle segítség tenni
āńsi - lēn?
birtokol-Vx2Sg DET
'Macska lévén a neve, azt te minő segítség tevése végett tartod?'

(VNGY. IV.:342)

E példával kapcsolatban Szabó Dezső megjegyzi, hogy a *jū'le joχtnēn porāt* 'míđmőn visszaérkezel'-hez hasonló szerkezetek analógiájára egész sereg kifejezés keletkezett, melyekben az *-n* képzős igenév egy határozószóval (pl. *ēlipālt* 'előtt', *mos* '-ig', *uil* 'közben, mialatt', stb.) összekapcsolódva időhatározói jelentésű. (E határozószók némelyike már névutóvá vagy képzővé fejlődött, de eredetileg túlnyomó többségük helyet jelentő szó.) Mivel e határozószók mellett nagyon gyakran fordul elő az *-n* képzős igenév, határozói értéket tulajdoníthattak az igenévnek akkor is, mikor e határozószók nélkül jelent meg (Szabó 1904:425).

b) jelölt (Instrumentálissal)

- (13) nāwriŋ lūw jomēs vānt - s - ēl akw pā vāntta - wē
gyermeki ló jó vezet-VN-INSTR anyóka a partra föl vezet-PASS Vx3Sg
'Csikó-ló szép vezetése módjára vezetik föl az anyókat.'
(tkp. 'Csikó-ló jó vezetésével vezetetik föl az anyóka.')

(VNGY. IV.:212)

3.3.3. Okhatározó – névutóval

- (14) Okruγ tārmēl ol- nē mir - n Eremej Danyilovics janētl - awe
kerület -ben van-Pres.part nép-LAT E. D. dicsér-PASS
Vx3Sg
saw janiγ obsesztvennij rūpata var - nē - te māγēs

sok nagy társadalmi munka csinál-VN-Px3Sg -ért
 'A kerületben élő nép Eremej Danyilovicst az általa végzett sok társadalmi munkáért dicséri' (saját ford.).
 (tkp.'E. D. a nép által dicsértetik az ő sok társadalmi munka csinálásáért') (Luima Séripos 1989.03.25.)

3.4. Jelző

A *nomen actionis* tisztán jelzői használatára nem találtam példát. Szabó Dezső szerint néhány szerkezetben talán jelzőként szerepel az igenévvel kifejezett cselekvésnév (Szabó 1904:436):

“Vagy főnévnek vagy jelző igenévnek foghatjuk fel az *-im* igenevet azokban az esetekben, midőn egy helyet vagy időt jelentő szót határoz meg”:

- (15) tārāti - m - en porā - t
 lebocsát-VN- Px2Sg idő-LOC
 'lebocsáttatásod idején' (VNGY. III.:86)
- (16) kwonāl' χartiylāli - mē - m jui-pālt
 kívülre vonszol - VN - Px1Sg után
 'miután kifelé vonszoltak' (VNGY. III.:144)

Ezek a példák megegyeznek a (7) és a (8) szerkezetekkel, ezért véleményem szerint ezekben is időhatározói funkcióban szerepelnek a cselekvésnevek.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a vogulban a cselekvésnevek alanyként, tárgyként és határozóként állhatnak.

A példákon megfigyelhetjük, hogy a cselekvésnevek a vogulban is – mint a nyelvekben általában – megőrzik az ige argumentumkeretét. Általános tulajdonság az is, hogy a cselekvésnevek nem alanyi és nem direkt tárgyi bővítményei az eredeti ige által megkövetelt esetükben jelennek meg a cselekvésnevek mellett (Comrie 1985:370). Ez igaz a vogulra is: a határozói esetben lévő igevonzatok – csakúgy, mint az udmurtban – megelőzik a cselekvésnevet, és nincs olyan morféma, amely melléknévvé alakítaná őket. (Ellentétben a magyarral, ahol az igei alaptag által megkívánt bővítményt módosítóvá kell alakítanunk, például a *való* melléknévi igenévvel: *a Péterrel való beszélgetés*, vagy a névutóját *-i* melléknévképzővel kell ellátnunk: *a Péter iránti bizalom* (ÚMNY.:76).) Végül a vogul cselekvésnevek is – hasonlóan az udmurthoz és a finnhez – felvehetik a főnévi esetragokat, és állhatnak névutóval is.

4. A nominalizációs frázisok elhelyezése a Koptjevskaja-Tamm-féle nominalizációs skálán

4.1. A Koptjevskaja-Tamm-féle nominalizációs skála

Koptjevskaja-Tamm (1993) hetven nyelvben vizsgálta a nominalizációs frázisokat, és megállapította, hogy ezek a szerkezetek a különböző nyelvekben elhelyezhetők egy nominalizációs skálán „mondatszerűségük” (‘sentence-likeness’) és „NP-szerűségük” (‘NP-likeness’) mértéke szerint. Ennek a skálának vannak fix pontjai, a cselekvésneves szerkezetek jól meghatározható típusainak megfelelően, ahová a különböző nyelvek nominalizációs frázisai csoportosulnak (Koptjevskaja-Tamm 1993:60).

Koptjevskaja-Tamm a cselekvésneves szerkezetek osztályozását három szintaktikai eszköz, azaz a bővítmények jelölése, a fej jelölése és a szórend segítségével végezte el. Ezen eszközök viszonylag függetlenek egymástól, és paraméterekként való kombinációjuk rendkívül részletes osztályozást eredményez. Koptjevskaja-Tamm a bővítmények jelölését választotta fő paraméternek a cselekvésneves szerkezetek osztályozásához. Vizsgálataiban az intranszitiv igét tartalmazó mondatok alanyi (S), valamint a tranzitiv igés mondatok alanyi (A) és direkt tárgyi (P) argumentumainak morfológiai és szintaktikai tulajdonságait veszi figyelembe. Ezek alapján a nominalizációs frázisokat hét csoportba sorolja (Koptjevskaja-Tamm 1993:60–61):

1. Szentenciális típus (Sentential type): a cselekvésneves szerkezetben minden argumentum megőrzi eredeti jelöltségét.

2. Possessiv-Accusativ típus (Possessive-Accusative type): S és A genitívusba kerül a cselekvésnév mellett, P megőrzi eredeti jelöltségét.

3. Ergativ-Possessiv típus (Ergative-Possessive type): P és S genitívusba kerül, A pedig valamilyen más esetben. E típuson belül megkülönböztethetünk két altípust:

a) Szentenciális-Possessiv altípus (Sentential-Possessive subtype): A megőrzi eredeti jelöltségét;

b) Oblique-Possessiv altípus (Oblique-Possessive subtype): A valamilyen függő esetben kerül.

4. Nominális típus (Nominal type): a cselekvésnevek mellett az összes argumentum hasonlít a nem képzett főnevek bővítményeire. E típuson belül is megkülönböztethetünk két altípust:

a) Dupla-Possessiv altípus (Double-Possessive subtype): S, A és P is genitívusba kerül;

b) Possessiv-Adnominális altípus (Possessive-Adnominal subtype): S és A genitívusba kerül, P pedig valamilyen függő esetben.

5. Kevert típus (Mixed type): S genitívusba kerül, A függő esetben (általában megegyezik azzal az esettel, amit az Ágens kap a passzív mondatokban), P pedig megőrzi eredeti jelöltségét.

6. Inkorporáló típus (Incorporating type): P a komplex cselekvésnév része lesz, S megőrzi eredeti mondatbeli esetét, vagy genitívusba kerül, A pedig vagy S-hez hasonlóan viselkedik, vagy függő esetben kerül.

7. Vonatkozó típus (Relative type): S és P genitívusba kerül, A pedig a cselekvésnévre referáló vonatkozó mellékmondatban fejeződik ki.

4.2. A vogul nyelv elhelyezése a nominalizációs skálán

Ha a vogult próbáljuk elhelyezni Koptjevskaja-Tamm nominalizációs skáláján, különböző problémákkal találjuk szemben magunkat.

4.2.1. Az intranszítív igét tartalmazó mondatok

A vogulban az intranszítív igét tartalmazó mondat alanya a nominalizált szerkezetben a cselekvésnév előtt jelenik meg, és a cselekvésnév végén Px utalhat rá (17)–(18), vagy nem jelenik meg a frázisban, csak a Px utal rá (19):

(17) χāp ji-ne kāsala - st
csónak jön Intr-VN észrevesz-PASS Vx3Pl
'Észrevették, hogy csónak közeledik.' (tkp. 'Csónakjövést vettek észre.')(CV.:62)

A cselekvésnév előtt megjelenő alanyra nem utal Px.

(18) taw ūnli - nā - t nāŋki
ő ül Intr-VN-Px3Sg látszik-vx3Sg
'Látszik, hogy ott ül' (tkp. 'Az ő ülése látszik.')(VNGY. III.:462)

A cselekvésnév előtt megjelenő alanyra a cselekvésnéven lévő Px utal.

(19) tajjéntē - nā -t nāŋki
ég Intr - VN -Px3Sg látszik
'Látszik, hogy ég' (tkp. 'Égése látszik.')(VNGY. IV.:335)

Az alany nem jelenik meg a cselekvésnéves szerkezetben, csak a cselekvésnéven lévő Px utal rá.

4.2.2. A tranzitív igét tartalmazó mondatok

A tranzitív igét tartalmazó mondatban az alany általában nem jelenik meg, csak Vx és/vagy Px utalhat rá, a tárgy pedig megjelenhet a cselekvésnév előtt jelöletlenül, vagy Px utalhat rá a cselekvésnév végén:

(20) ἲṵηχ kis - ne - m sis
út keres Tranz-VN-Px1Sg idején
'Miközben az utat kerestem.' (tkp. 'Útkeresésem közben.')(CV.:62)

Az alanya csak a cselekvésnéven lévő Px utal, a tárgy jelöletlen.

- (21) vit-änl χotél χult'-nè akw'-müs at vāγ - änl
víz-Px3PI valahogy hagy Tranz-VN teljesen nem tud-Vx3PI DET
'Vizüket hogy miképp hagyták oda, éppenséggel nem tudják'
(tkp. 'Vizük valahogy hagyását nem tudják') (VNGY. IV.:30)

A Px a tárgyon és az igei személyrag utal az alanyra, a tárgy jelöletlen.

- (22) návël - na - tä sujti
üldöz Tranz-VN-Px3Sg hallatszik
'Hallatszik, hogy üldözik.' (tkp. 'Üldözése hallatszik.') (VNGY.

II.:96)

A cselekvésnéven lévő Px a tárgyra utal, az alany nem jelenik meg.

4.2.3. Az intranszítív és a tranzitív igés mondatok vizsgálata Koptjevskaja-Tamm szempontjai szerint

Ha a (17)–(19) példákban előforduló 'csónak jövés', 'ő üldözése' és '(ő/az)égése' szerkezeteket birtokviszonynak tekintjük – a (18) és (19) példák esetében a cselekvésnéven megjelenő Px támogatja ezt a feltételezést –, akkor azt mondhatjuk, hogy az intranszítív igés mondat alanya a cselekvésnév mellett jelöletlen genitívusba kerül.

Kissé problémásabb annak a megítélése, hogy mi történik a tranzitív igés mondat tárgyával a nominalizált szerkezetben. A (22) példában a cselekvésnéven megjelenő Px birtokviszonyra utal az eredeti tárgy ('őt') és a cselekvésnév között: 'az ő üldözése' ('az, hogy őt üldözik').³ Ennek alapján tehát azt mondhatnánk, hogy az eredeti tárgy is birtokos esetbe, jelöletlen genitívusba kerül a cselekvésnév mellett, mint az intranszítív igés mondat alanya (mint említettük, a vogulban nincs genitívusi esetrag).

A (20) példa azonban már nem ilyen egyértelmű. Az ige eredeti tárgya a cselekvésnév előtt jelenik meg, jelöletlenül. Csakhogy mivel az északi vogulban accusativus sincs, a tárgy mindig jelöletlen. Kérdés tehát, hogyan értelmezzük ezt a szerkezetet. 'Utat keresés(em)'? 'Útnak a keresése'? Tárgyas vagy birtokos viszony?

Más finnugor nyelvek hasonló szerkezeit vizsgálva azt látjuk, hogy a finnben ilyen esetekben birtokviszonyról van szó, az eredeti tárgy birtokos esetbe kerül a cselekvésnév mellett még akkor is, hogyha az ige

³Amint azt a cikk lektora megjegyzi, a magyarral összevetve talán felmerülhet a kérdés, hogy ebben a példában az igenév személyjelölője valóban birtokos személyjel-e, hiszen a magyarban különböző funkciójú a *tudnom* igenév és a *tudásom* cselekvésnév személyjelölő morféma. A vogulban azonban nincs meg ez a különbség, az igenéven is birtokos személyragot találunk.

alanya is megjelenik, szintén genitívusban. A finn tehát megengedi a kettős genitívust:

- (23) Liisa-n omena-n syö-minen
Liisa-GEN alma -GEN eszik-VN
'Liisa almaevése'

A magyar megegyezik a finnel abban, hogy az alany a magyarban is genitívusba kerül, az ige eredeti tárgyát viszont a cselekvésnév inkorporálja (az ilyen szerkezetek alapján sorolja Koptjevskaja-Tamm a magyart az inkorporáló típusba is):

- (24) Péter könyvolvasása

Ezt a szerkezetet vajon hogyan értelmezzük: úgy, hogy 'könyvet olvasás', vagy úgy, hogy 'a könyv olvasása'? Véleményem szerint a kérdés nem dönthető el egyértelműen.

A (20) vogul példa a (24) magyar szerkezethez nagyon hasonló, csak a vogulban külön íródik az eredeti tárgy és a cselekvésnév ('út keresés'), az írásmód viszont nem mérvadó a kérdés eldöntésében.

5. Összegzés

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy más nyelvek hasonló szerkezeteit elemezve sem sikerül megoldást találnunk a problémára, nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy az eredeti ige tárgya milyen esetben jelenik meg a cselekvésnév mellett. A vogult tehát nem lehet teljes biztonsággal elhelyezni a Koptjevskaja-Tamm által felállított nominalizációs skálán, azaz úgy látszik, hogy ez a skála nem tudja kezelni a vogulhoz hasonló nyelveket. Nyitva marad tehát a kérdés: mit lehet tenni az olyan nyelvek esetében, melyekben nincs sem accusativus, sem genitívus, ha el akarjuk őket helyezni a nominalizációs skálán, illetve hogyan lehetne korrigálni a skálát, hogy az ilyen nyelveket is tudja kezelni?

Irodalom

- Comrie, B. – Thompson, S. (1985): Lexical nominalization. In: Shopen, T. (szerk.): *Language typology and syntactic description* III. Cambridge: Cambridge University Press: 349–398.
- CV. = Kálmán, B. (1975): *Chrestomathia Vogulica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Koptjevskaja-Tamm, M. (1993): *Nominalizations*. London – New-York: Routledge.

Luima Sérupos 1989.03.25.

Riese, T. (2001): *Historische Nominalderivation des Wogulischen* = *Studia Uralica* 10. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag: 60–125.

Rombandeeva, E. I. (1973): *Manszijszkij (vogulskij) jazyk*. Moszkva: Izdatyelsztvo „Nauka”: 65–79.

Szabó D. (1904): A vogul szóképzés. *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 417–443.

Sz. Kispál M. (1966): *A vogul igenév mondattana*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ÚMNYT. = É. Kiss K. – Kiefer F. – Siptár P. (1998): *Új Magyar Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó: 72–98.

VNGY. = Munkácsi B. (1892–1896): *Vogul Népköltési Gyűjtemény I–IV*. Budapest: MTA.

WW. = Munkácsi B. – Kálmán B. (1986): *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ENGEDÉLYEZETT SZOROS KORMÁNYZÁS: A SZÓELEJJI MÁSSALHANGZÓ-GYENGÜLÉS HIÁNYÁRÓL *

Csides Csaba

ELTE, Angol Nyelvészet PhD Program

1. Bevezetés

Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy az angolban – számos más nyelvhez hasonlóan – miért nincs mássalhangzó-gyengülés a szó elején. Esettanulmányként az Amerikai Angol (AA) lebbentett, valamint hehezetesen ejtett *t*-jének eloszlását vesszük szemügyre. Jelen tanulmányban kizárólag a mássalhangzó-gyengülés hiányának magyarázatára szorítokozom, és eltekintek a mássalhangzó-gyengülés elméleti vonatkozású részleteinek taglalásától: utóbbiakról lásd Harris (1990, 1992, 1994, 1997), Ségéral és Scheer (1999), Scheer (megj. előtt), Dienes és Szigetvári (1999), Szigetvári (1999), Dienes (2000), Csides (2000). Alább pusztán a jelenség strukturális vonatkozásait vizsgálom: a gyenge pozícióban lejátszódó melodikus folyamatokról lásd a fent említett tanulmányokat, valamint Harris és Lindsey (1995)-öt. A gyengülés és erősödés folyamatainak részletekbe menő tipológiáját és elméleti kritikáját adja Cser (2001).

A 2. pontban a használt elméleti keret főbb vonalait vázoljuk, különös tekintettel a CV hangváz különböző pontjai között fennálló strukturális viszonyokra. A 3. részben Balogné (2002) elméletét vetjük össze az általunk a 2. részben taglalt problémákkal. A 4. részben megvizsgáljuk a vonatkozó adatokat, bevezetjük az engedélyezett szoros kormányzás fogalmát és végül az 5. részben az összefoglalásra kerítünk sort.

2. Strukturális viszonyok CV fonológiában

2.1. Előzmények

A klasszikus kormányzás-fonológiában a szerzők nem határozták meg világosan a kormányzás (government) és az engedélyezés (licensing) fogalmát. Harris (1992, 1994, 1997) munkái tesznek először kísérletet arra, hogy e két fogalmat kettéválasszák, burkoltan arra utalva, hogy a kormányzás az engedélyezés egy szigorúbb alete, nevezetesen, hogy a kormányzás fonotaktikai megszorításokkal jár együtt. Harris (1997)

*Az alábbi tanulmány létrejöttét a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj (2002/1/3) tette lehetővé. A tanulmány Csides (2002) módosított változata. Köszönetet mondok Nádasy Ádámnak a szöveg gondos áttanulmányozásáért és értékes javaslataiért. Köszönöm a jelen cikk két anonim lektorának hasznos megjegyzéseit, tanácsait.

Licensing Inheritance¹ című tanulmányában felvázolja a neutralizáció integrált elméletét, amelynek alaptézise a következő.

- (1) Engedélyezés-öröklődés:
Az engedélyezett vázpont autoszegmentális engedélyező képességét engedélyezőjétől örökli.

Az engedélyezést ez az elmélet kötőanyagként fogja fel, amely a különböző szerkezeti elemeket hivatott összetartani a prozodikus hierarchiában, és amely a hangváz különböző pontjait látja el különböző fokú engedélyezési képességgel. A részletekről lásd Harris (1997:338–341).

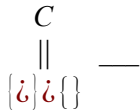
Az engedélyezésnek a fenti keretben két alapvető szerepe van. Egyfelől legalizálja a tartomány végső fejének kivételével valamennyi vázpont létét, másfelől, az engedélyezési erő csökkenése felelős azért, ha egy vázpont veszít dallamtartalmából. Következésképpen az engedélyezés a melodikus tartalmat, valamint a prozódiai szerkezetet is képes manipulálni, ezért is különböztetünk meg kétfajta engedélyezést: p-engedélyezést és a-engedélyezést.²

Egyes szerzők azt vetik fel az engedélyezés-öröklődéssel szemben, hogy az elmélet nem képes megijósolni, hogy a mássalhangzó-gyengülés milyen gyengülési láncot fog követni, tehát nem alkalmas annak az általánosításnak a magyarázatára, hogy a vokalizáció és a spirantizáció általában más környezetben zajlik le mint a debukkalizáció. Ségéral és Scheer (1999) például új megközelítést javasolnak a mássalhangzó-gyengülés magyarázatára, amelyet Lowenstamm (1996) keretében fogalmaznak meg. Kiindulópontként a fonológiai erős pozíció megragadására törekuszenek, ahol is a diakronikus mássalhangzó-gyengülés ritka. Ezt a környezetet (2) alatti együttes környezettel ragadják meg.

- (2)

¹ A Licensing Inheritance magyar fordítása kb. engedélyezés-öröklődés.

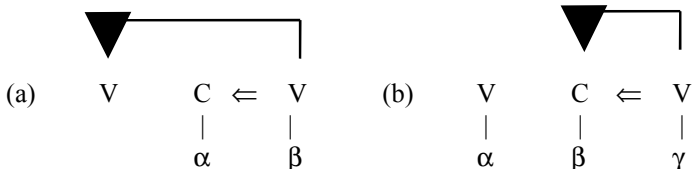
² A p-engedélyezés az angol 'prosodic licensing' rövidítésének 'p-licensing' magyar fordítása, míg az a-engedélyezés az angol 'autosegmental licensing' 'a-licensing' rövidítése.

A fenti környezet a Kóda Tükör (Coda Mirror) nevet kapta, nyilván azért mert a (2)-ben található környezetet a kódaszerű viselkedést kiváltó együttes környezet tükörképének tekintették. Régóta köztudott azonban, hogy a (2)-ben megadott baloldali környezet jobboldali megfelelője a kormányzás-fonológiában nem kóda, mivel a prekonzonantális mássalhangzó nem szükségszerűen kóda, a szóvégi mássalhangzó pedig sokkal inkább a szótagkezdet jegyeit mutatja mintsem a kódaszerű viselkedését. Erről bővebben lásd Kaye (1990), Harris (1990, 1992, 1994, 1997), Harris és Gussmann (1998), Gussmann (2002). A Kóda Tükör nem ad számot a V_V intervokális gyengülési helyzetről, mivel ezt a pozíciót csak a szótagnál nagyobb tartomány segítségével lehet azonosítani és Ségéral és Scheer elmélete a CV hangváz közötti viszonyok vizsgálatára szorítkozik.

Ségéral és Scheer (1999) két egymással ellentétes hatású strukturális viszonyra vezeti vissza a gyengülési folyamatokat vagy éppen azok hiányát. Ezeket a strukturális viszonyokat a klasszikus kormányzás-fonológiából a CV-fonológiába átvett terminusokkal illetik: kormányzás és engedélyezés, amelyeknek új interpretációt javasolnak. Megfigyeléseik szerint a kormányzás pusztító erő, amely csökkenti az általa célba vett vázpont melódiamegtartó képességét. Az engedélyezés ellentétes hatású erő, amely növeli az általa célba vett vázpont autoszegmentális engedélyező képességét: ez azt jelenti, hogy az engedélyezett pozíció sikeresebben tartja meg dallamelemeit. Ebben a rendszerben mindkét strukturális viszony jobbról-balra irányul és kizárólag a vokális pozíciók kormányoznak és engedélyeznek. Vizsgáljuk meg a (3) alatti ábrázolásokat.

(3)

(3a) alatt az első vokális vázpont üres, ezért kormányozható, míg a (3b) ábrázolás első vokális vázpontja melódiái tartalommal bír, ezért

nem kormányozható. Utóbbi esetben a második V-vázpontból kiinduló kormányzás az intervokalikus C-vázpontot veszi célba, mivel melódiai tartalommal rendelkező V-vázpontot nem tud kormányozni. Ezt a strukturális viszonyt szoros kormányzásnak³ hívjuk, és azt jelzi, hogy miközben a melodikus tartalommal bíró magánhangzók a fonológiai reprezentáció inherens részei, addig az üres vokalikus vázpontokat valamilyen strukturális viszonyval kell legalizálni.

Ennek az eleméletnek egy további sarkalatos pontja, hogy a néma vokalikus vázpontok nem kormányoznak és nem engedélyeznek. Szigetvári (1999:51) rámutat, hogy az erős konszonantális vázpontok ebben a keretben engedélyezettek és kormányozatlanok, míg a gyenge konszonantális vázpontok vagy engedélyezetlenek és/vagy kormányzottak. Valamennyi olyan vázpont, amelyet hagyományosan kódának elemeztünk, engedélyezetlen marad ebben a keretben, mivel ezeket a vázpontokat mindig néma vokalikus vázpont követi, amely nem rendelkezik az engedélyezés képességével. Vegyük észre, hogy minden olyan konszonantális vázpont kormányozatlan marad, amelyet megelőz vagy követ egy üres vokalikus vázpont. Az előbbi esetben azért, mert a kormányzás a konszonantális vázpont előtti üres vokalikus pontot veszi célba és csendesíti el azt (lásd 3(a)), míg az utóbbi esetben a konszonantális pontot követő üres vokalikus vázpont nem képes kormányozni.

Ha eltekintünk a hagyományosan elágazó kezdetnek hívott pozícióktól, az alábbi erős C-vázpontokat kapjuk.

- (4) (a) kódát követő kezdet
- (b) álkapcsolat⁴ második pontja
- (c) szókezdő kezdet

(4c) esetére Lowenstamm (1999) üres cv⁵ pár bevezetését javasolja, amelynek vokalikus része egyrészt arra szolgál, hogy a szó első kiejtett vokalikus pontjából eredő kormányzási erőt elnyelje, másrészt pedig, hogy helyettesítse a hagyományos (#) szóhatárt. Figyeljük meg, hogy a fenti rendszer egy esetet logikailag kizár: a konszonantális pozíció nem lehet

³ A szoros kormányzás az angol 'proper government' magyar fordítása. A magyar szakirodalomban többször felbukkan 'alapos kormányzás' néven is. Ez utóbbira példa Rebrus (2000).

⁴ Az álkapcsolat (bogus cluster) fogalmát Harris (1994) vezeti be az olyan típusú mássalhangzó kapcsolatok esetében, amelyeknek tagjai nem állnak fonotaktikai viszonyban egymással, gyakran adnak teret magánhangzó-semmi váltakozásnak és sok esetben pusztán morfológiai vagy szintaktikai összefűzés révén, véletlenszerűen kerülnek egymás mellé.

⁵ A továbbiakban Dienes és Szigetvári (1999) gyakorlatát követem és az üres pozíciókat kis betűkkel jelölöm.

egyszerre engedélyezetlen és kormányzott. Ahhoz ugyanis, hogy egy konzonantális vázpont egyáltalán kormányzott lehessen, aktív, azaz fonetikailag interpretált magánhangzónak kell követnie. Ha azonban egy konzonantális vázpontot aktív (fonetikailag interpretált) vokalikuss vázpont követ, ez utóbbi automatikusan engedélyezi az előtte álló mássalhangzó vázpontját. Az engedélyezés-öröklődés és a kódatükör elméletének részletes taglalását és összehasonlítását lásd Szigetvári (1999)-ben.

Ségéral és Scheer (1999) jelentős eredménye tehát az a megfigyelés, hogy ugyanaz a strukturális viszony kormányozza az üres vokalikuss vázpontot egy vCV szekvenciában és a konzonantális vázpontot egy VCV szekvenciában.

A Kóda Tükör azonban nem kapcsolja össze a hangsúlyt a szegmentális gyengülési folyamatokkal, mivel a prozodikus struktúra lebontásával erre hagyományos értelemben nincs lehetősége, nem hivatkozhat magasabb rendű prozodikus tartományokra, például a metrikus lábra. Következésképpen az elmélet gyengülést jósol a metrikus lábat kezdő szótagkezdeti vázpontban is, ahol pedig sokkal ritkábban kapunk mássalhangzó-gyengülést. Azt a tényt, hogy lábkezdő helyzetben sokkal ritkábban kapunk gyengülést, vagy egy nyelvsajátos megszorítással vagy egy paraméterrel kell kifejeznünk. Szigetvári (1999:79) is ezt a megoldást választja és bevezeti az áthatolhatatlansági megszorítást (továbbiakban ÁM).

(5) Áthatolhatatlansági megszorítás (ÁM):

A kormányzás nem hatolhat át hangsúlytartományon.

Az (5) alatti megszorítás célja, hogy meggátolja a pretonikus szinkópát és a pretonikus gyengülést, valamint azt az általánosítást fejezi ki, hogy a hangvázon található hangsúlyos és hangsúlytalan vokalikuss vázpontok egymástól eltérően viselkednek. Mivel Szigetvári a hangvázat VC egységekre tagolja, nála a hangsúlyos magánhangzó és nem a hangsúlyos magánhangzót megelőző mássalhangzó kezdi a hangsúlytartományt. Az (5) alatti megszorításra alább 2.3.-ban még visszatérünk.

Dienes és Szigetvári (1999:5) Ségéral és Scheer megfigyelésére építve elméletüket azt állítják, hogy a konzonantális vázpontok mássalhangzós tulajdonságokkal bíró szegmentumokat fogadnak be, míg a vokalikuss vázpontokban magánhangzós tulajdonságokkal rendelkező szegmentumokat találunk, ezáltal azt javasolják, hogy a maximális szonoritási távolságot közvetlenül a hangvázban adjuk meg. Azt is állítják, hogy egy adott szegmentum vázpontja részben meghatározza az adott szegmentum melodikus interpretációját. Szigetvári (1999:56) a

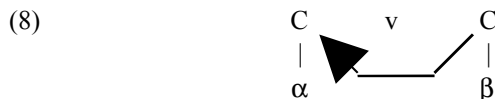
következésképpen definiálja a magánhangzósság és mássalhangzósság fogalmát.

- (6) A magánhangzósság hangzós: a hangváz V pontjai fonetikailag interpretálódni törekszenek.
A mássalhangzósság néma: alapesetben a hangváz C pontjai némák maradnak.

Szigetvári (uo.) szerint a hangváz C pontjai rendszerint azért nem maradnak némák, mert a lexikálisan melodikus tartalmat kapcsolunk ezekhez a vázpontokhoz, amely külső behatásnak minősül és rendszerint felülírja a C-vázpont csendességre való hajlamát (tehát az alapesetet). Szigetvári (uo.) a kormányzás egy új definícióját javasolja az alábbiak szerint.

- (7) A kormányzás tönkreteszi célpontjának inherens tulajdonságait. A kormányzott C-vázpont elveszíti inherens némaságát, elveszíti szükületi tulajdonságait és hangzósabbá válik, vokalikus gyengülésen megy keresztül, míg a kormányzott V pozíció elveszíti inherens hangzósságát és elnémul.

Szigetvári (1999:65) azt is állítja, hogy a kormányzási és az engedélyezési képesség a vokalikus vázpontok inherens tulajdonsága, amelyet csak kedvezőtlen külső behatás ír felül. A kormányzás kedvezőtlen külső behatásnak minősül, és így a kormányzott vokalikus vázpont elveszíti inherens hangzósságát, elnémul, valamint elveszíti inherens kormányzó és engedélyező képességét is, azaz tétlenné válik. Az az elképzelés, hogy a kormányzás és az engedélyezés képességét a vokalikus pozícióknak tulajdonítsuk, kívánatos lépésnek tűnik, mivel azonban a CV-fonológia jelenlegi állapotában ez nem tűnik járható útnak, Szigetvári (1999:68) bevezeti a korszonantális pozíciók közötti kormányzás fogalmát a kóda-kezdet (kk) kapcsolatok modellezésére (lásd (8)), kifejezve ezáltal a kóda és az őt követő kezdet közötti fonotaktikai viszony meglétét. A C-ből C-be irányuló kormányzás tehát a valódi kk kapcsolatokat különbözteti meg az álkapcsolatoktól: utóbbiban nincs kapcsolatot a hangváz C pontjai között.

A nyíl, amely az üres v-vázpont alatt futva teremt kapcsolatot a hangváz két C pontja között, a kormányzás irányát és célpontját ábrázolja, és sülyesztőt hoz létre. A sülyesztett és kormányzott v pontokat tétlen v pontoknak nevezzük, míg azokat, amelyek se nem sülyesztettek, se nem

kormányozottak, aktív vokalikus pozícióknak hívjuk. A C vázpontok közötti kormányzás csak üres vokalikus vázpontokon keresztül jöhet létre, melodikus megszorítások vonatkoznak rá és nyelvsajátos. Dienes és Szigetvári (1999) elmélete (9) alatti jóslatokat teszi.

(9) (a) Vokalikus gyengülést kormányzott C pontokban kapunk. Típusai:

(i) szonorizáció, vagyis az inherens némaság elvesztése (zöngésedés)

(ii) spirantizáció, vagyis a zár elvesztése, szűkület enyhülése

(b) Konzsonantális gyengülést engedélyezetlen C pontokban kapunk: az

engedélyezetlen mássalhangzók vesztének melodikus elemeikből, rendszerint képzési helyüket veszítik el.

2.2. Szó belseji heteroszillabikus CC kapcsolatok

Csides (2000) több elméleti megfontolást figyelembe véve (10) alatti következtetésre jut.⁶

(10) Az üres vokalikus vázpontok hipotézise (ÜVVH):

Az üres (fonetikailag nem interpretált) v-vázpont vagy kormányzott, vagy kormányzási tartomány belsejébe süllyesztett. A kormányzott üres v-vázpont nem engedélyez, és nem kormányoz, azaz tétlen. A süllyesztett v-vázpont engedélyez, de nem kormányoz.

Vegyük észre, hogy az ÜVVH azt állítja, hogy a süllyesztett v-vázpontok képesek engedélyezni. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a süllyesztett v-pontnak speciális szerepe van. Ezt a szerepet Charette (1990:242) kormányzás-engedélyezésnek hívja.

(11) Kormányzás-engedélyezés:

Egy nem szótagmagi fej (A) és bővítménye (B) közötti kormányzási viszony létrejöttéhez A-nak kormányzási engedélyt kell kapnia szótagmagjától az engedélyező projekciók szintjén.

A CV hangvázra leképezve ez azt jelenti, hogy egy C-vázpontnak engedélyt kell kapnia az őt követő V-vázponttól, hogy képes legyen kormányozni. Ezért nem engedélyező v-vázpont nem követheti a kóda-

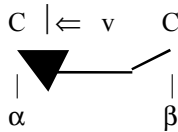
⁶ A részletek taglalásától hely hiányában eltekintek, a részletekről ld. Csides (2000).

kezdet kormányzási tartományt⁷. Az engedélyezők projekciós szintje a CV fonológia keretében maga a hangváz lesz. A fenti érvek azt sugallják, hogy a kóda-kezdet kapcsolat második C pontja védett a gyengüléstől. Mindezek elfogadása azt is jelenti, hogy rendszerünkben a C-C kormányzási tartományba sülyesztett v-vázpont csak azokat a konzonantális vázpontokat lesz képes engedélyezni, amelyeknek kormányzási szerepük van. A vokalikus vázpontok inherens engedélyezési képességét csak korlátozott esetekben függeszthetjük fel: csak azok a nyelvek folyamodnak ehhez az eszközhöz, amelyekben álkapcsolatot is találunk. Szerkezetileg ezek lesznek a legjelöltebb nyelvek ebből a szempontból. A fenti megfigyelést (12)-ben összegezzük.

- (12) A vokalikus vázpontok prozodikus elsőbbsége:
A vokalikus vázpont prozodikus elsőbbsége inherens engedélyező-képességében nyilvánul meg.

Vizsgáljuk meg a kóda-kezdet kapcsolat alábbi ábrázolását.

- (13) Kóda-kezdet kapcsolat:

A kóda-kezdet kapcsolat belsejébe sülyesztett v-vázpont megtartja engedélyező képességét: kormányzási engedélyt ad a kormányzó C pozíciónak. A kóda-kezdet kapcsolat esetében azonban az első C-vázpont kormányzott és nem kormányzó, és ebben a minőségében nincs szüksége kormányzási engedélyre: valójában elutasítja azt. Más szóval: a CvC kóda-kezdet kapcsolat első C-vázpontját a C-C kormányzás legalizálja a fonológiai hangvázon. Egy kormányzott vázpont azonban visszautasítja a sülyesztett v-vázpontból érkező kormányzási engedélyt. Ebből arra következtetünk, hogy a sülyesztett v-vázpontoknak teljesen más szerepük van, mint az aktív V-vázpontoknak.

- (14) Sülyesztett v-vázpontok:
A sülyesztett v-vázpontok kormányzási engedélyt adnak nem v kormányzóknak.

⁷ Ez természetesen problémát jelent a szóvégi kóda-kezdet kapcsolatok esetében. Ezzel a problémával itt nem foglalkozunk.

(15)-ben összefoglaljuk a különböző vokalikus vázpontok szerepét.

- (15) A vokalikus vázpontok szerepe:
- (a) Az aktív V-vázpontok engedélyeznek és kormányoznak.
 - (b) A süllyesztett v-vázpontok kormányzási engedélyt adnak.
 - (c) A kormányzott üres v-vázpontok nem engedélyeznek és nem kormányoznak.

2.3. VCV szekvenciák

Ma már szinte közhelynek számít, hogy a metrikus láb belsejében található intervokalikus mássalhangzók a gyengülés szempontjából kedvező környezetnek számítanak a nyelvek többségében.⁸ Ezen általánosítás megragadására Szigetvári (1999:79) bevezeti az Áthatolhatatlansági megszorítást az alábbiak szerint.

- (16) Áthatolhatatlansági megszorítás (ÁM):
A kormányzás nem hatolhat át hangsúlytartományon.

Szigetvári rendszerében a hangsúlytartomány a hangsúlyos magánhangzóval kezdődik és a következő hangsúlyos magánhangzóig terjed,⁹ mivel Szigetvári (uo.) a hangvázat VC egységekre tagolja. A megszorítás célja az, hogy számot adjon a pretonikus szinkópa és a lábkezdeti gyengülés hiányáról az angolban, és meggátolja a hangsúlyos magánhangzót abban, hogy jobbról balra behatoljon az előtte álló hangsúlytartományba. Mivel minden kormányzás jobbról balra ható Szigetvári (1999)-ben, ezért ezt a megszorítást úgy is kifejezhetjük, hogy a hangsúlyos magánhangzók nem képesek kormányozni.

Csides (2000) szerint a hangsúlyos V-vázpontok ugyanolyan kormányzók mint a hangsúlytalanok, azonban kormányzási képességüket más vokalikus vázpontok kormányzására használják. Ezek a vokalikus vázpontok a metrikus láb belsejében található hangsúlytalan magánhangzókat domináló vázpontok. Rendszerünkben tehát a kormányzás nem egyirányú, hanem kétféle irányba is hathat. Jegyezzük meg, hogy ez a módosítás teljes összhangban van Dienes és Szigetvári (1999) által javasolt kormányzás-definícióval, azaz, a kormányzás tönkreteszi célpontjának inherens tulajdonságait. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy a lábon belül balról jobbra történő, a hangsúlyos vokalikus vázpont által kifejtett

⁸ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a metrikus lábat kezdő mássalhangzó-gyengülésre ne lenne példa. Gondoljunk a Grimm törvényre, ld. bármely jelentősebb nyelvtörténeti munkát, köztük pl. Lass (1994:20).

⁹ A hangsúlyos magánhangzó fogalma természetesen nem csak a főhangsúlyt foglalja magába. Az angolban például beletartoznak a harmadlagos hangsúllyal rendelkező magánhangzók is.

kormányzás relatíve tönkreteszi az általa célba vett hangsúlytalan magánhangzó(ka)t¹⁰ domináló vázpontok autoszegmentális engedélyező képességét, amelynek fonetikai reflexe természetesen maga a magánhangzó-gyengülés lesz.

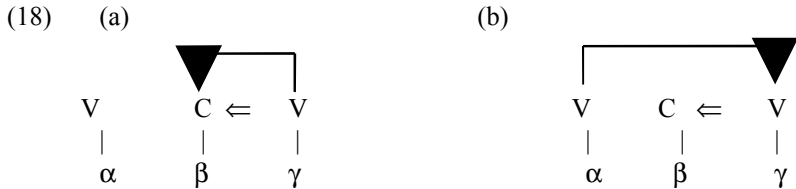
Fentiekből az is következik, hogy a hangsúlyos és a hangsúlytalan V-vázpontok V-ből más vokalikus vázpontba ható kormányzási szerepe teljesen eltérő lesz. A hangsúlyos V-vázpontok hangsúlytalan társaikat kormányozzák balról jobbra a metrikus lábon belül és relatív csendességet okoznak (magánhangzó-gyengülés). A hangsúlytalan V-vázpontok jobbról balra kormányoznak és teljesen elcsendesítik üres társaikat, amelyek így képtelenek inherens hangzóságukat foltozó magánhangzó formájában a felszínre hozni. Jegyezzük meg, hogy V-ből C-be ható kormányzás esetén a hangsúlytalan magánhangzók az előttük álló aktív vagy üres konzonantális vázpontot fogják kormányozni és hangzósabbá teszik őket, azaz elrontják, tönkreteszik inherens csendességüket. Ez fonetikailag spirantizáció, zöngésedés, formáját ölti a teli mássalhangzók esetében, valamint hiátustöltésként, sima vokalikus átmenetként (a diftongus vagy a hosszú magánhangzó első eleméről a másodikra) realizálódik az üres mássalhangzók esetében. Fentiek tehát az alábbiak szerint foglalhatók össze.

- (17) A hangsúlyos és hangsúlytalan V-vázpontok kormányzási szerepe:
A hangsúlyos és a hangsúlytalan vokalikus vázpontoknak komplementer kormányzási szerepe van.
A hangsúlyos V-vázpontok csak balról jobbra nem-üres társaikat kormányozzák a trochaikus lábon belül, amellyel relatíve elcsendesítik azokat (gyengülés).
A hangsúlytalan V-vázpontok csak jobbról balra kormányoznak. Üres v vázpontokat kormányoznak, amellyel teljesen elcsendesítik azokat (szinkópa), teli (nem üres) C- vázpontokat kormányoznak (lábbeli intervokalikus gyengülés) és üres c-vázpontokat kormányoznak, amelyek hosszú magánhangzó vagy diftongus belsejébe vannak süllyesztve. A kormányozatlan üres c-vázpontok némák maradnak, a kormányozatlan üres v-vázpontokat el kell süllyeszteni, ellenkező esetben fonetikailag interpretálódnak.

¹⁰ Harris (1992, 1997) rendszerében engedélyezési kapcsolatok rendszere áll fenn a metrikus láb feje valamint hangsúlytalan bővítményei között. Az engedélyezés-öröklődés elméletében tehát az úgynevezett engedélyezési töltet csökkenése felelős egy adott vázpont csökkent autoszegmentális engedélyező képességéért. Az itt vázolt rendszerben azonban a kormányzásnak és az engedélyezésnek egy másfajta értelmezését használjuk, nevezetesen, hogy e két strukturális viszony ellentétes hatású erőt fejt ki. Következésképpen a magánhangzó-gyengülést a kormányzás fogja előidézni.

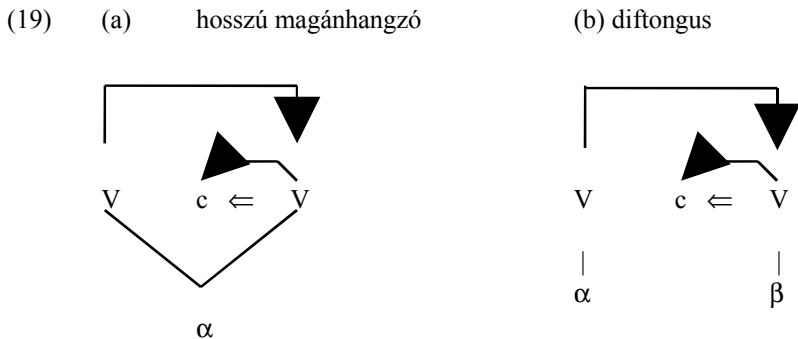
(17) segítségével (16) hatása levezethető a hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók komplementer kormányzási szerepéből és így nincs rá szükség.

(18)-ban bemutatjuk a lábbeli V-ből C-be valamint V-ből V-be ható kormányzást.

2.4. Hosszú magánhangzók és diftongusok

A hosszú magánhangzók és a diftongusok alább javasolt ábrázolása rávilágít a magánhangzó-kapcsolatok egy különleges tulajdonságára a CV fonológiában, nevezetesen, hogy ezek a strukturális viszonyok párhuzamba állíthatók a bináris trochaikus láb szerkezetével. A különbség mindössze annyi egy hosszú magánhangzó és egy bináris trochaikus láb szerkezete között, hogy az előbbiben üres c-vázpontot kapunk a két V-vázpont között, míg utóbbiban teli C-vázpontot.¹¹ Ezt a megfigyelést a (19)-ben ábrázoltuk.

C kormányzókhöz hasonlóan a szoros kormányzóknak is kormányzási engedélyt kell kapniuk ahhoz, hogy kormányozni legyenek képesek (lásd fentebb a 2.2. részt). Ezt az engedélyt a balról jobbra ható a metrikus lábön belül lezajló V-ből V-be történő kormányzás biztosítja.

¹¹ Ezek az ábrázolások semmi esetre sem mondhatók ad hoc-nak a CV fonológiában. Gondoljunk az angol hangsúlykijelölésre ahol a kétféle szerkezet párhuzamos viselkedést mutat.

Vegyük észre, hogy a szó eleji gyengülés hiánya éppen a balról jobbra történő kormányzás hiányához köthető. Nevezetesen, egy szó eleji CV szekvenciában a vokalikus vázpont soha nem lesz szoros kormányzó, mivel nincs előtte álló teli vokalikus vázpont, amelytől engedélyt kaphatna a szoros kormányzásra. Amennyiben a szó eleji CV szekvencián belüli vokalikus vázpont hangsúlyos, csak balról jobbra tud kormányozni, amennyiben azonban hangsúlytalan, nincs előtte V-vázpont, amely kormányzási engedéllyel látná el.

- (20) A szoros kormányzóknak engedélyt kell kapniuk a kormányzáshoz a metrikus láb domináns (hangsúlyos) V-vázpontjától.

3. A szó eleje: Balogné (2002)

Balogné (2002:2) az alábbi adatokat vizsgálja.

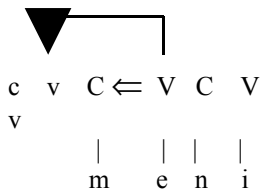
- (21) AA lebbentés¹² – adatok (1. rész)
- (a) [t^h] ; Tom, tomorrow
 - (b) [] ; atom, competitive

A (21)-ben található adatok szerint a szó eleji és láb eleji /t/-t hehezetesen ejtjük, míg a lábon belül intervokalikus helyzetben levő /t/ lebben. Lowenstamm (1999) szerint a szótagösszetevők bevezetése, amelynek feladata, hogy helyettesítse a (2)-ben található együttes környezethez és határjelölökhöz hasonló szimbólumokat, nem sok jóval kecsgetetnek az AA lebbentéshez hasonló folyamatok megragadásában. Ez azért van így, mert a (21)-ben található adatokban valamennyi /t/ szótagkezdeti helyzetben van, azonban a fonológia mégis két különböző helyzetként értékeli őket a gyengülés szempontjából.

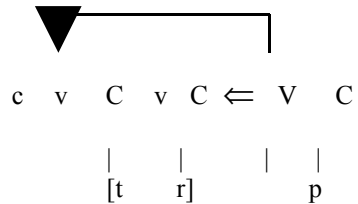
Világos az is, hogy egy olyan nem-derivációs elmélet, amely nem használ hierarchikus ábrázolási rendszert, sem szabályrendezéshez, sem átszótagoláshoz nem folyomódhat. Ezért Lowenstamm (uo.) bevezeti a szó eleji üres cv fogalmát, amelynek feladata, hogy kiváltsa a hagyományos # határt. Ennek az a következménye, hogy nemcsak a szavak belsejében előforduló üres v-vázpontot de a szó elején található üres v-vázpontot is el kell némitani szoros kormányzás segítségével. A szó elején található üres cv egység jól használható fonotaktikai megszorítások magyarázatára is. Például, egy egytagú mássalhangzó vagy egy tipikus kezdet kapcsolat természetes szókezdő mássalhangzó-kapcsolatnak minősül, míg az álkapcsolatot automatikusan kizárhatjuk szókezdő helyzetben.

¹² A lebbentés mint az angol flapping / tapping magyar fordítása tudomásom szerint Nádasy Ádám nevéhez fűződik.

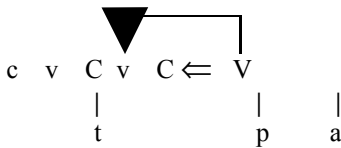
(22) (a) many [meni]

(b) trap [tr p]

(c) *# tpa

(22a)-ban az első aktív V-vázpont elhallgattatja a szó eleji cv egység v pontját, következésképpen az /m/-et domináló C-vázpont engedélyezett és kormányozatlan, amely helyzet tipikusan erősnek minősül. Ebben a rendszerben az a tény, hogy a szavak kezdődhetnek egy mássalhangzóval, pontosan ahhoz köthető, hogy a szó eleji teli V-vázpont szorosan kormányozza a szó eleji üres cv egység v pontját. Hasonló a helyzet (22b)-ben, ahol olyan mássalhangzó-kapcsolatot találunk, melynek tagjai zárt tartományt alkotnak (szögletes zárójellel jelölve; ld. Scheer (1998)).¹³ (22c)-ben azonban az álkapcsolat két eleme nem képes zárt tartományt alkotni a fonotaktikai kapcsolat hiányából adódóan. Az egyetlen eszköz, amellyel ez a v-vázpont elhallgattatható, a szoros kormányzás, amely az /a/ hangot domináló V-vázpontból indul ki. A szoros kormányzás így nem érintheti a szó eleji cv egység v-vázpontját, így ez utóbbinak meg kell szólalnia. Ebből az következik, hogy álkapcsolatok nem fordulhatnak elő a szó elején. Azt a tényt, hogy a szó eleji mássalhangzók kevésbé hajlamosak gyengülni, Balogné (2002:7) többek között az engedélyezéshez és a szó eleji üres cv egység fogalmához köti.

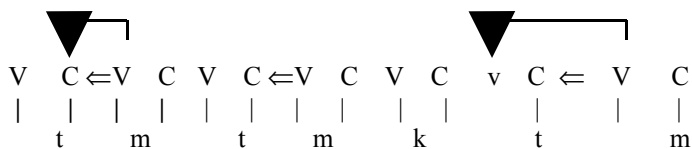
(23) (a) (atom)

(b) (at)(omic)

(c) vT(om)¹⁴

¹³ Scheer szerint a tipikus kezdet jellegű (obstruens plusz likvida) kapcsolat elemei zárt tartományt alkotnak, amely ellenáll a kívülről érkező kormányzásnak. Ebből kifolyólag, a szoros kormányzás átugorja az egész fonotaktikai tartományt, és a szó eleji üres cv egység v pontját veszi célba.

¹⁴ Balogné (2002:7) *Tom*-ot (v*Tom*)-ként ábrázolja. Ez azonban nem teljesen

(23a)-ban a láb belsejében található C-vázpont kormányzott és engedélyezett, és így vokalikus mássalhangzó-gyengülésen megy keresztül Dienes és Szigetvári (1999) elmélete szerint.¹⁵ (23b)-ben és (23c)-ben a /t/ hangot domináló C-vázpont erős helyzetben van. Az első esetben azért mert a hangsúlyos magánhangzó, amely a hangsúlytartományt kezdi, nem képes jobbról balra szorosan kormányozni, így az első C-vázpont engedélyezett és kormányozatlan marad, míg az utóbbi esetben – bár a magánhangzó megint hangsúlyos – képes szorosan kormányozni a szó eleji üres v-vázpontot, mert a VC-fonológia elmélete szerint a szó eleji üres v az azt követő bármilyen C-vázponttal nem alkot hangsúlytartományt.¹⁶ Ezt mutatja (23c)-ben a vT szekvencia körüli zárójel hiánya. Amennyiben ez az egység hangsúlytartományt alkotna, az / / hangot uraló V-vázpont képtelen lenne kormányozni a szó eleji üres v pontot, mivel ez ellentmondana az áthatolhatatlansági megszorításnak Dienes és Szigetvári (1999) elméleti keretében.

Itt érdemes megjegyezni, hogy Dienes és Szigetvári (1999) szerint a hangsúlyos magánhangzó is képes jobbról balra kormányozni, amennyiben ez a kormányzási viszony nem hatol át hangsúlytartományon. Jobban szemügyre véve (23c)-t azonban azt látjuk, hogy a hangsúlyos magánhangzók valójában át tudnak hatolni kormányzási tartományon, de csak a saját hangsúlytartományukon. Pontosabban ki tudnak kormányozni saját hangsúlytartományukból, de nem tudnak kívülről behatolni szomszédos hangsúlytartományba. A hangsúlyos V pontoknak azért kell szoros kormányzási képességet tulajdonítani ebben a rendszerben, mivel a mássalhangzóval kezdődő szó elején üres v pontot tételeznek fel, amelyet kormányozni szükséges ahhoz, hogy néma maradjon.

következetes, mivel Szigetvári (1999) szerint hangsúlytartomány egy hangsúlyos magánhangzóval kezdődik és a következő hangsúlyos magánhangzóig terjed, mely utóbbi új hangsúlytartományt kezd. Ez esetben *Tom* ábrázolása *Tom* vT(om)-ként néz ki .

¹⁵ Dienes és Szigetvári (1999) keretében egy konsonantális vázpont lehet egyszerre engedélyezett és kormányzott, ellentétben Balogné (2002), Csides (2002) javaslatával.

¹⁶ Vegyük észre, hogy Dienes és Szigetvári (1999) elméletének nem része a kormányzás-engedélyezés, és ezért az ő keretükben a szoros kormányzóknak nem kell engedélyt kapniuk a kormányzásra.

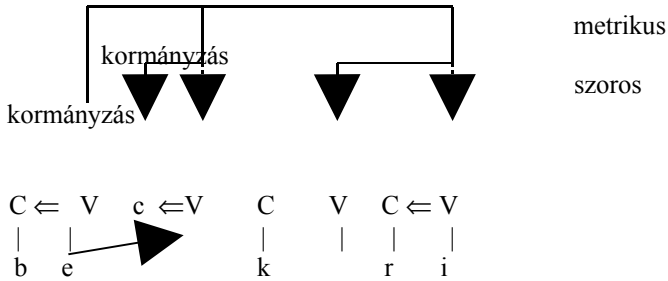
Balogné (2002:8–10) rámutat, hogy az áthatolhatatlansági megszorítás nem alkalmazható poszt-lexikálisan, mivel a lebbentés hangsúlyérzékenysége eltűnik amint átlépjük a szóhatárt. (24)-beli adatok azt mutatják, hogy szóvégi /t/ lebben függetlenül attól, hogy a következő szó hangsúlyos vagy hangsúlytalan magánhangzóval kezdődik. Továbbá, a szókezdő /t/ mindig erős marad, vagyis hehezetes ejtésű, a szóvégi /t/ glottalizálódik, amennyiben a mássalhangzó vagy szünet követi. Az alábbi adatokat Balogné (2002:8)-ban találjuk.

- (24) AA lebbentés – szóhatáron át:
- (a) hi[] Ánn, hi[] Aníta, hi[t] me
 - (b) grow [t^h]omátoes
 - (c) a [t^h]issue, a[] issue
 - (d) wai[] a minute

(24) alapján Balogné (2002:8) arra a következtetésre jut, hogy Dienes és Szigetvári (1999) elmélete nem ragadja meg azt a tényt, hogy az AA-ban a lebbentés hangsúlyérzékenysége a szó határát átlépve megszűnik. A szavakon belüli és a szóhatáron keresztül működő lebbentés különbségének megragadására azt a javaslatot teszi, hogy a lebbentést előidéző kormányzási viszony (szoros kormányzás) a melódiák között jön létre. Miközben a szó belsejében a célpontot jelentő /t/ és a kormányzó V pont egymással szomszédosak a melódia és a váztengely szintjén is, addig ez nem igaz a szóvégi /t/ és az azt követő magánhangzó esetében. Az utóbbi esetben a határjelölő meggátolja a két szegmentumot abban, hogy a CV tengelyen egymás mellé kerüljenek.

Balogné második javaslata, hogy a hangsúlyos V pontok – mivel engedélyezik az előttük álló C pontot – az engedélyezést részesítik előnyben a kormányzással szemben, azaz mindkét feltétel együttes fennállása esetén az engedélyezést választják. A hangsúlytalan V-vázpontok hajlamosabbak arra, hogy tönkretegyék a saját CV egységükben található C-vázpont melodikus tartalmát, így a kormányzást részesítik előnyben. Csides (2000) a hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók ezen aszimmetrikus engedélyező illetve kormányzó hajlandóságát a kormányzás-engedélyezés elvéhez köti, amelyet Charette (1990) javasol mássalhangzó-kapcsolatok létrejöttének feltételeként. A kormányzás-engedélyezés elvének a szoros kormányzásra történő alkalmazását fentebb 2.2.-ben már bemutattuk: emlékeztetőül, a trochaikus lábakkal rendelkező nyelvekben ahhoz, hogy egy vokalikus vázpont szorosan tudjon kormányozni, kormányzási engedélyt kell kapnia az őt tartalmazó metrikus láb hangsúlyos magánhangzójától. Ezt a javaslatot (25) szerint ábrázoljuk.

- (25) *bakery* [be k ri/be kri]

(25)-ben azt látjuk, hogy a metrikus kormányzás hogyan ad engedélyt szóvégi hangsúlytalan magánhangzónak a szoros kormányzásra, amely így képes a / /-t uraló üres v-vázpont kormányzására. A szoros kormányzók kormányzási engedélyezésének fogalma ugyanazt a hatást váltja ki, mint az áthatolhatatlansági megszorítás, azzal a különbséggel, hogy előbbi a nyelvtan egy alapvető elvéből – a kormányzás-engedélyezésből - származtatja azt. Ha tehát az előbbi megoldást választjuk, nem kell nyelvtanunkat terhelnünk egy újabb megszorítás felvételével. A (24)-ben található adatok magyarázatára Balogné (2002:9) második javaslatát a (26)-ban idézzük.

(26) Egy mássalhangzót (beleértve annak melódiáját és vázpontját is) nem lehet egyszerre kormányozni és engedélyezni is ugyanazzal a magánhangzóval vagy vázpontjával.

A (27)-ben látható ábrázolások szintén Balogné (uo.) találhatók és azt mutatják be, hogy (26) miként származtatja a szóhatáron keresztüli gyengülés hatását a fenti megfigyelésekből.

(27) (a) átom (b) atómic

c ← V C V C v c ← V C ← V C V C v
| | | | | | | | | |
← t ← m ← t m ← k

(27) szerint az engedélyezés (amelyet dupla nyíllal jelöltünk) a váztengelyen jön létre, míg a kormányzás (amelyet egy nyíl jelöl) a melódiák közötti kapcsolat. (27a)-ban a szó eleji magánhangzó / / hangsúlyos és így ez elsősorban engedélyezi az előtte álló c-vázpontot, de mivel ez üres, nem jelent akadályt, a magánhangzó továbbra is képes kormányozni más mássalhangzót a melódia-tengelyen, amennyiben poszt-

lexikálisan (szavak összefüzése révén) hozzájut ilyenhez. A második magánhangzó – mivel hangsúlytalan – elsőként kormányzási képességét igyekszik kifejteni célba véve a /t/ szimbólummal jelzett melodikus tartalmat: miután azonban ez a strukturális viszony létrejött, már nem lesz képes engedélyezni a [] – t domináló vokalikus vázpontot. Ez abból adódik, hogy engedélyezni csak az öt megelőző C-vázpontot lenne képes, amelynek melódiáját ezen vázpont melódiája már kormányozza és ezzel megsértené (26)-ot.

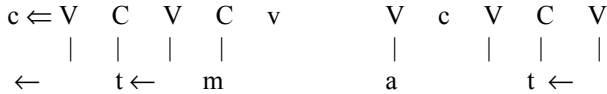
(27b)-ben a szó eleji magánhangzó hangsúlytalan, és így – Balogné (2002:9) szerint – először kormányozni igyekszik, amely képességét addig nem tudja kifejteni, ameddig a szó olyan helyzetbe nem kerül, ahol, őt egy mássalhangzóra végződő szó fogja megelőzni, pl. *hit atomic elements*. Ebben az esetben a kormányzás eléri az aláhúzott /t/ – t, és így az lebbentett allofónként realizálódik. Ugyanakkor a szókezdő üres c-vázpontot engedélyezi, mivel ez nem sérti (26)-ot. A (27b) ben található hangsúlyos V-vázpont azonban, mint elsődleges engedélyező engedélyezi /t/-t, amely így heheztesen interpretálódik, ugyanakkor azonban ez a magánhangzó már nem tudja /t/ melódiáját kormányozni (26)-tal összhangban. A hangsúlyos magánhangzó kormányzási képessége ebben az esetben elvész. (28) azt mutatja, hogy a funkciószavak eltérően viselkednek a fő lexikai kategóriáktól.

(28) Balogné (2002:10)

a.	[I want you []o help me
b.	don`t lie []o me
c.	[^h]o tell the truth
d.	[^h]omorrow
e.	see you []omorrow

To /t/-jét akkor ejtjük heheztesen, amikor megnyilatkozás elején áll, pl. (28c), egyébként pedig lebbentve ejtjük, vagyis, amennyiben magánhangzóra végződő szó előzi meg, és így a lebbentést előidéző környezetbe kerül (28a–b). A lebbentett esetekre a fenti keretben Balogné azt javasolja, hogy Lowenstamm (1999) üres cv határjelölőjét kizárólag lexikai szavak elején találjuk, és az nem jellemzi a funkciószavakat. Következésképpen a *to* és a hozzá hasonló funkciószavak nem rendelkeznek üres cv határjelölővel, és ezért van az, hogy a ...*lie to*... ugyanazt a környezetet hozza létre a /t/ számára, mint az *atom*. Balogné (2002:10) ezt a (29) szerint illusztrálja.

(29) (a) atom (b) lie to

A kérdés az, hogy az üres cv határjelölő hogyan jelenik meg mégis a funkciószavak előtt, megnyilatkozások kezdetén (28c). Balogné szerint ezt kétféleképpen magyarázhatjuk: vagy Lowenstamm (1999) javaslatával ellentétben van üres cv határjelölő minden szó elején, amelyet a megfelelő környezetben törölni kell, vagy az üres cv határjelölő valóban hiányzik a funkciószavak elejéről, ahova a megnyilatkozás elején beillesztjük őket. Fenti elemzést az alábbi három ok miatt látjuk indokoltnak módosítani.

1. Először is Balogné időbeli sorrendiséget feltételez a vokalikus vázpontok által kezdeményezett események között azt állítva, hogy a hangsúlyos V-vázpontok elsődleges engedélyezők. Ez azt jelenti, hogy csak az után tudnak kormányozni, hogy engedélyező képességüket megpróbálták kifejteni. A hangsúlytalan V pontok esetében ez éppen fordítva van, ezek ugyanis elsődleges kormányzók, azaz elsősorban kormányozni próbálnak, és csak ezután engedélyeznek.

Továbbá, a kormányzást melódiák közötti viszonyoknak tekinti az engedélyezéssel szemben, mely utóbbi a váztengelyen jön létre. Ezeket az előfeltételeket figyelembe véve nehezen belátható, hogy a (28d) és (28e) miért viselkedik különböző módon. Pontosabban, nem derül ki, hogy – a fenti rendszer szerint – a *tomorrow* kezdő mássalhangzója (28d)-ben miért nem lebben, hiszen *tomorrow* első V pontja hangsúlytalan, melyet Balogné elsődleges kormányzónak tekint, azaz ennek először a kormányzással kell próbálkoznia, és csak ezután kezdeményezhet engedélyezést. Váratlan tehát, hogy az első szótagban levő hangsúlytalan magánhangzó kivételesen átugorja a szó eleji /t/ közbeeső melódiáját és kormányozza a szó eleji feltételezett üres cv határjelölő v-vázpontját.

A fentiek szerint azt várnánk, hogy az első nem üres (hangsúlytalan) V-vázpont valóban először kormányozzon, de célpontja a szó eleji C melódiája, azaz /t/ melódiája legyen, mivel a kormányzás ebben a rendszerben a melódiatengelyen jön létre. Amennyiben a szó eleji /t/ kormányzott helyzetbe kerül az azt követő V pont által, az már nem engedélyezhető ugyanezen V pont által, hiszen (26) ezt a lehetőséget kizárja.

Ebből azt az eredményt várnánk, hogy a *tomorrow* szó eleji /t/-je kormányzott és engedélyezetlen legyen, tehát lebbenést kapjunk */ m r /. Ez a jóslat, amint azt (28d) is mutatja, nem válik be. Lebbenést abban az esetben kapunk, amikor *tomorrow*-t magánhangzóra végződő szó előzi meg (28e). A fenti elemzés szerint a *tomato* első t-jének is lebbenni kellene, hiszen az első szótag hangsúlytalan V pontja elsődleges kormányzó és ezért először kormányozni próbál. A magánhangzó

melódiáját közvetlenül a szókezdő mássalhangzó melódiája előzi meg, és így utóbbinak kormányzottnak kellene lennie, lebbentett *t*-ként interpretálódnia.

2. Másodsor, amennyiben elfogadjuk (26) alatti hipotézist, vagyis, hogy egy konzonantális vázpont nem lehet egyszerre kormányzott és engedélyezett ugyanazon V pont által, (29a)-ban olyan esetet kapunk, amelyben a trochaikus láb belsejében álló mássalhangzó kormányzott és engedélyezetlen lesz. Balogné (2002:6–7) azonban Dienes és Szigetvári (1999) alapfeltevéséből indul ki, amely szerint azonban az engedélyezetlen és kormányzott konzonantális vázpontokhoz kötött mássalhangzónak konzonantális és vokalikus mássalhangzó-gyengülést is kellene mutatnia, azaz mindkét típusú gyengülésre kellene, hogy legyen példa ebben a környezetben. Habár Dienes és Szigetvári (1999) elmélete nem jósol ilyen lehetőséget,¹⁷ Harris (1994:195) említ olyan dialektust, amelyben a láb belsei kezdetben is van glottalizáció.¹⁸

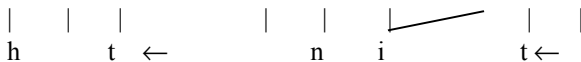
3. A harmadik egy általánosabb, elméleti jellegű megjegyzés és a lokalitás CV fonológiai értelmezésére irányul. Általánosan elfogadott elv a CV fonológiában, hogy a strukturális viszonyok, amelyeket a CV hangvázon hozunk létre, egyszerre legfeljebb egy vázpontot ugorhatnak át, az ellentétes kategóriát, lásd például szoros kormányzás. *Hit Anita* esetében, például két vázpontot kell figyelmen kívül hagyni: az első szó szövégi üres v-vázpontját és az öt követő szókezdő üres c-vázpontot, amely eltérést jelent a szigorúan értelmezett lokalitási megszorítástól. A (30)-ban jól látható, hogy a váztengelyen értelmezett lokalitás elvész még akkor is, ha a melódia tengelyén a hangok szomszédosak lesznek.

(30) hit Anita

C ← V C v c ← V C ← V c V C V

¹⁷ Dienes és Szigetvári (1999)-ben ebben a helyzetben a C-vázpont engedélyezett és kormányzott, hiszen keretükben (26) nem szerepel.

¹⁸ Vegyük észre, hogy Balogné (2002) rendszerével szemben felmerülhetne az a kifogás is, hogy a hangsúlytalan V pontok soha nem tudják elérni az előttük álló üres v-vázpontot a melódia tengelyén, amennyiben megelőzi őket egy teli mássalhangzó, azaz a metrikus lábon belül sem lenne szabad, hogy létrejöjjön szinkópa. Ebben a tekintetben azonban figyelemre méltó, hogy a szinkópát körülvevő mássalhangzók közül a második mindig zengőhang, valamint, hogy intervokális helyzetben csak a zörejangok gyengülnek, tehát a zengőhangok áttetsző módon viselkednek ebben az esetben. Annak tehát, hogy mégis kapunk szinkópát a metrikus láb belsejében, amennyiben a szinkópát helyét követő mássalhangzó zengőhang melodikus okai vannak, amelyekre hely hiányában itt nem térek ki.

Ebből a három megfigyelésből kiindulva a következő részben más magyarázatot keresünk a fenti jelenségekre.

4. Engedélyezett szoros kormányzás

A hangsúly előtti szinkópa hiánya, valamint a lábkezdeti gyengülés hiánya – mint azt láttuk – levezethetők a nyelvtan egyik alapvető tulajdonságából, vagyis a különféle vokalikus vázponatok komplementer kormányzási képességéből. Megállapítottuk, hogy a szorosan kormányzó V-vázpontnak kormányzási engedélyt kell kapnia a metrikus láb domináns V-vázpontjától, hogy kormányozni tudjon. A kormányzási engedélyt kapott vokalikus vázponat ezen képességével üres c-vázpontot vesz célba hosszú magánhangzók és diftongusok esetén, amely kormányzás a magánhangzó kapcsolat első eleméről a másodikra történő zökkenőmentes, sima átmenet formájában valósul meg, lásd még erről Szigetvári (1999).

Amennyiben (20)-t egyesítjük Charette (1990, 1991) Kormányzás-engedélyezés fogalmával az alábbi általánosítást tehetjük.

(31) Kormányzás-engedélyezés:

A tartomány végső fejtől eltekintve valamennyi kormányzónak engedélyt kell kapnia a kormányzáshoz.

Vizsgáljuk meg, hogy (31) hogyan terjeszthető ki a szó eleji gyengülés hiányának és a lebbentett, illetve hehezetes /t/ eloszlásának magyarázatára.

Ami a szavakon belüli környezeteket illeti, (20) jól működik. Vizsgáljuk meg újra (21) adatait, amelyeket alább (32)-ben megismételünk.

(32) AA lebbentés-adatok 1:

- (a) [t^h] ; Tom, tomorrow
- (b) [] ; atom, competitive

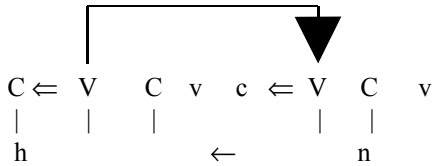
Tom-ban a hangsúlyos magánhangzó csak balról jobbra tud kormányozni (metrikus kormányzás) és ezért a szókezdő /t/-t csak engedélyezni tudja, amelyet meg is tesz. A *tomorrow*-ban habár az első magánhangzó hangsúlytalan, nem áll előtte hangsúlyos magánhangzó, amelytől kormányzási engedélyt kaphatna és ezért a *tomorrow* első /t/-je engedélyezett és kormányozatlan marad. (32b)-ben mindhárom /t/ lebbentett lesz, hiszen mindhárom /t/-t hangsúlytalan magánhangzó követ, melyet megelőz egy hangsúlyos és ez utóbbi engedélyt ad előbbinek a kormányzásra.

Ha azonban kiterjesztjük vizsgálódásunkat a szóhatáron túlra, és megvizsgáljuk (24) adatait, melyeket alább (33)-ban megismétlünk, azt találjuk, hogy lazítanunk kell azon feltételünkön, mely szerint a kormányzási engedélyt kapó szoros kormányzónak a trochaikus lábón belüli hangsúlytalan vokalikus vázpontnak kell lennie.

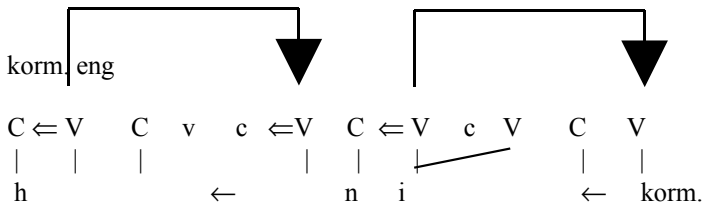
- (33) AA lebbentés – szóhatáron át:
 (a) hi[] Ánn, hi[] Aníta, hi[t] me
 (b) grow [t^h]omátoes
 (c) a [t^h]issue, a[] issue
 (d) wai[] a minute

Megvizsgálva (33a) első két példáját azt tapasztaljuk, hogy a hangsúlyos magánhangzók is képesek szoros kormányzásra, de csak szóhatáron át. Ezt (34) ábráival illusztráljuk.

- (34) (a)

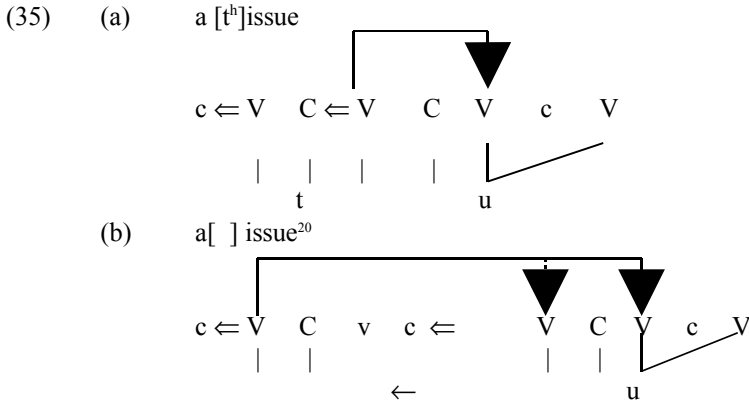

- (b)

(34) ábrái a szóhatáron keresztül történő kormányzás-engedélyezésből következő, a melódia-tengelyen lejátszódó szoros kormányzást ábrázolják. Itt megjegyzendő, hogy nem tételezünk fel üres cv egységet a szó elején, hanem abból a feltevésből indulunk ki, hogy a fonológiai szó szavak engedélyezett konzonantális vázponttal kezdődik, amely természetesen lehet üres is: erről bővebben lásd Csides (2000).

Vizsgáljuk meg most (33c)-t¹⁹ a (35a) és (35b) alatti ábrázolásokkal.

(35a)-ban a hangsúlyos V-vázpont, amely / / hangot uralja, kormányzási engedélyt ad a szóvégi hosszú /u / első V-vázpontjának, amely már lexikálisan kormányozza a hosszú magánhangzó második V-vázpontját. Habár a szó hangsúlyos magánhangzója kormányzási engedélyt kaphatna a határozatlan névelő V-vázpontjától, az []-t uraló V-vázpont elsődleges engedélyező lesz, mivel hangsúlyos. Minthogy ezt az alakot nem kezelhetjük lexikalizált egységként, a *tissue* szó különálló alakként hagyja el a lexikont, melynek szókezdő hangsúlyos magánhangzója (mivel nem kap kormányzási engedélyt a lexikonban egy öt megelőző teljes V-vázponttól)

¹⁹ (36b)-re alább még visszatérünk

²⁰ (35b)-ben joggal merül fel a lokalitás kérdése, amelyet e tanulmány anonim lektora is feltesz. Röviden, a kérdés az, hogy egy vokalikus vázpont egyszerre hány másik vokalikus vázpontnak tud kormányzási engedélyt adni, illetve hány másik vokalikus vázpontot tud kormányozni. A válasz az, hogy összesen egyet és mindig a hozzá legközelebb eső teli vokalikus vázponttal próbálkozik elsőként. Helyhiány miatt itt a részletek taglalásától eltekintünk, röviden csak annyit jegyezzük meg, hogy ehhez természetesen a kormányzási szerkezeti viszonyt kétirányúvá kell tenni. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy (35b)-ben az *at issue* szekvenciában *issue* hangsúlyos magánhangzója kap kormányzási engedélyt *at* magánhangzóját domináló vokalikus vázponttól, és így metrikusan kormányozza *issue* szóvégi hosszú /u/ magánhangzóját. Ebben a rendszerben a metrikus kormányzást is szükséges engedélyezni. A szaggatott vonal jelentése (35b)-ben pontosan az, hogy a kormányzás két irányba halad, egyrésztől, az /-t uraló vokalikus vázpont kormányzott, másrésztől kormányoz is.

addigra már engedélyezte a szókezdő C-vázpontot, mely jelen esetben /t/ hangot uralja. A szókezdő C-vázpont tehát, amely /t/ melódiáját tartalmazza, engedélyezett vázpontként hagyja el a lexikont. Következésképpen, a szókezdő /t/-t nem kormányozhatja az őt követő vokalikus vázpont még akkor sem, ha ez utóbbi poszt-lexikálisan kormányzási engedélyt kap a szavak összefűzése révén, hiszen a szókezdő /t/ már engedélyezett, és így annak kormányzása megsértené (26)-ot.

(35b)-ben a lexikálisan engedélyezett vázpont és a kormányozandó melódiát tartalmazó vázpont nem esik egybe, tehát kormányzási viszony, azaz a lebbentés létrejöhet.

(33d) egyszerű esetnek tűnik. Az ige és a főnév közé eső határozatlan névelő hangsúlytalan lesz, és az első bináris trochaikus láb gyenge pozícióját alkotja az előtte álló igével (we). A második magánhangzó – mivel hangsúlytalan – elsődleges kormányzó lesz, melynek célpontja *wait* utolsó mássalhangzója lesz a melódiatengelyen és így a vázpont, amely ezt a mássalhangzót uralja, engedélyezetlen marad (26) szerint. Vegyük észre, hogy ezt az alakot joggal kezelhetjük egy lexikális egységként. Térjünk rá (28) adataira, amelyet alább (36)-ban megismétlünk.

- (36) (a) I want you []o help me.
(b) Don't lie []o me.
(c) [t^h]o tell the truth
(d) [t^h]omorrow
(e) see you []omorrow

(36a) és (36b) pontosan (33d) szerint viselkedik, vagyis (ju), (la) folyamatos beszédben bináris trochaikus lábat alkotnak, melyen belül a lebbentés fentiek szerint lezajlik. (36c)-ben és (36d)-ben *to* magánhangzója, valamint *tomorrow* első magánhangzója hangsúlytalan, ezért elsődleges kormányzók. Balogné rendszere szerint ezeknek kormányozniuk kellene az előttük álló vázpont melódiáját, amely azt jelenti, hogy Balogné (2002) rendszere (36c)-ben és (36d)-ben is gyengülést jósol. Vegyük észre, hogy sem (36c)-ben, sem (36d)-ben nem előzi meg a hangsúlytalan magánhangzót másik magánhangzó, amely előbbinek kormányzási engedélyt tudna adni és így sem *to* V-vázpontja, sem *tomorrow* első V-vázpontja nem képes kormányozni, tehát kifejthetik engedélyezési képességüket, melynek célpontja az előttük álló C-vázpont. Ezek a C-vázpontok tehát engedélyezettek és kormányozatlanok lesznek, azaz erős pozíciók, melyeknek fonetikai reflexét a hehezetes ejtésben kapjuk. A fennmaradó két adat (33b) és (36e), amelyeket (37a)-ban és (37b)-ben megismétlünk.

- (37) (a) grow [t^h]omátoes
 (b) see you []omorrow

Ez a két adat problematikus a lebbentett és a hehezetes ejtésű /t/ eloszlását magyarázó elméletek számára. Míg (37b) könnyebben magyarázható a fenti rendszerben, (37a) nehezen illeszkedik abba, hiszen a *tomatoes* első V-vázpontja hangsúlytalan, ezért elsődleges kormányzó, azonban amint látjuk *tomatoes* első /t/-jét hehezetesen ejtjük.

Figyeljük meg ugyanakkor, hogy (37b)-t lexikalizált alakként kezelhetjük, és az ilyen esetekben a kormányzási engedéllyel ellátott első (hangsúlytalan) V-vázpont *tomorrow* első szótagjában képes lesz kifejteni elsődleges hatását, a kormányzást.

(37a)-ban a hangsúlytalan magánhangzó *tomatoes* első szótagjában nem tudja kifejteni elsődleges hatását, mint kormányzó, mivel – bár posztlexikálisan kormányzási engedélyt kaphat az előtte álló magánhangzótól, amikor a két alakot összefűzzük – a szókezdő /t/ már engedélyezett formában jön ki a lexikonból. Ez azért is van így, mert *grow tomatoes* nem kezelhető lexikalizált alakként, így *tomatoes* önálló egységként hagyja el a lexikont, amikor még nem előzi meg teljes V-vázpont a szó hangsúlytalan, szókezdő szótagját. Emiatt a szókezdő /t/ nem lesz kormányzott, így lebbentett sem a lexikonban. Minthogy azonban kormányozatlan, engedélyezhető. Valójában tehát a hangsúlytalan V-vázpont *tomatoes* első szótagjában másodlagos szerepét, az engedélyezést lesz képes kifejteni.

Világos tehát a fentiekből, hogy C-vázpont nem lehet egyszerre engedélyezett és kormányzott ugyanazon V-vázpont által még akkor sem, ha ezen strukturális viszonyok egyike a lexikonban érintené a mássalhangzót, míg a másik csak poszt-lexikálisan lenne hozzáférhető. Ilyen esetekben az a strukturális viszony, amely később válik hozzáférhetővé, blokkolódik. Ebből arra is következtethetünk, hogy a lexikonban létrejött kormányzási és engedélyezési viszonyok poszt-lexikálisan nem változtathatók meg. Ezek a viszonyok ugyanis szerkezet építők, és nem szerkezet változtatók.

Rendszerünkben (36) valamennyi adata kezelhető. Hozzáteendő még (36a)-val, (36b)-vel és (36c)-vel kapcsolatban, hogy a funkciószavakat, mivel ezek nem hordoznak hangsúlyos V-vázpontot a lexikon elhagyásakor, később be kell tagolnunk egy trochaikus lábba, ahol az előtte levő hangsúlyos magánhangzó kormányzási engedélyt fog adni a főnévi igenévi partikula V-vázpontjának, hogy ez képes legyen kormányozni: (ju), (la) szekvenciákban *to* tehát klitikumként viselkedik, és prozodikus egységet alkot az előtte álló szóval.

Az itt kifejtett rendszer szerint azonban (33) néhány adata első ránézésre problematikusnak tűnhet. (33d) nem jelent gondot, hiszen a *wait a minute* alakot lexikalizált egységként kezelhetjük. (33b)-t is

megmagyaráztuk már utalva arra, hogy a *grow tomatoes* nem tekinthető lexikalizált alaknak. Ami (33c)-t illeti, az *at issue* esetét a lexikalizáció körébe utalhatjuk feltéve, hogy ez az eset különbözik az *a tissue* alaktól, minthogy ez nem lexikalizált. Fenti feltevésekből az következik, hogy *tissue* szókezdő hangsúlyos V-vázpontja kaphat ugyan kormányzási engedélyt poszt-lexikálisan, de addigra már a szókezdő mássalhangzó engedélyezett, így kormányozhatatlan lesz.

A (33a)-ban található két alakot kell még megvizsgáljunk, amelyek *hit Ann* és *hit Anita*. A kettő közül az első tűnik nehezebb esetnek, hiszen azt javasoltuk, hogy szóhatáron át a hangsúlyos magánhangzók is kaphatnak kormányzási engedélyt, azaz *hit Ann* és *hit Anita* első /t/-je lebbentett lesz. Azonban ahogy (36) és (37) adatainál is láttuk, a nem lexikalizált alakokban, mint *hit Ann* és *hit Anita* mindkét magánhangzóval kezdődő szó – *Ann* és *Anita* – szó eleji engedélyezett üres c-vázpontot tartalmaznak, amikor elhagyják a lexikont. Ez az üres c-vázpont engedélyezett lévén nem kormányozható *Ann* és *Anita* első V-vázpontja által, miután ezeket összekapcsoltuk *hit*-tel. Tekintve azonban, hogy a szókezdő c-vázpont üres, a szoros kormányzás el tudja érni *hit* szóvégi mássalhangzóját a váztengelyen haladva, és így ez utóbbi lebbentettként interpretálódik. Ez nem sérti (26)-ot, mivel ugyanazon V-vázpont engedélyezési és kormányzási képességével két egymástól független konzonantális vázpontot vesz célba.

5. Összefoglalás

Ebben a tanulmányban azt vizsgáltuk, hogy a kormányzás-engedélyezés elvét hogyan terjeszthetjük ki a vokalikus vázpontokra a CV fonológiában. Eredetileg ezt az elvet a jólformált mássalhangzó-kapcsolatok grammatikai feltételeként javasolta Charette (1990, 1991). CV keretre lefordítva megpróbáltuk megmutatni, hogy nemcsak a kormányzó C-pontoknak, hanem a kormányzó V-vázpontoknak is engedélyt kell kapniuk a kormányzásra. Ez a következőképpen történik: a kormányzási tartomány hangsúlyos magánhangzója, amely (a trochaikus lábszerkezettel bíró nyelvekben) a fonológiai szó határán belül csak balról jobbra képes kormányozni, kormányozza a hozzá legközelebb eső teli (nem üres) magánhangzót és ez által kormányzási engedélyt ad ez utóbbinak a szoros kormányzásra. Ezt nevezhetjük metrikus kormányzásnak is, hiszen a magánhangzók közötti strukturális viszonyok értelemszerűen metrikus szerkezetet hoznak létre.

A szoros kormányzási engedélyt kapott hangsúlytalan magánhangzó lesz képes a szoros kormányzásra, amely jobbról balra hat és magánhangzó-zéró váltakozást vagy metrikus lábön belüli mássalhangzó-gyengülést okoz attól függően, hogy célpontja üres magánhangzó vagy teli mássalhangzó lesz. Üres mássalhangzók esetében ugyanez a viszony a

hosszú magánhangzók és diftongusok belsejébe rejtett üres c-vázpont abszolút hangzósságához vezet azáltal, hogy sima, zökkenőmentes átmenetet biztosít a két vokalikus vázpont fonetikai interpretációja esetén.

Míg a szó belsejében a kormányzás-engedélyezés együtt jár a magánhangzó gyengülésével (lábön belüli kormányzás-engedélyezés), vagy fonotaktikai megkötésekkel (hosszú magánhangzók és diftongusok), ez a szóhatáron átlépve nincs így. A szóeleji gyengülés hiányát a kormányzási engedély hiányával próbáltuk magyarázni, és igyekeztünk rámutatni a lexikalizált és nem lexikalizált alakok eltérő viselkedésére. Rámutattunk, hogy a szó határát átlépve megszűnik a kormányzás engedélyezés hangsúlyérzékenysége és posztlexikálisan hangsúlyos magánhangzó is kaphat kormányzási engedélyt. Kiemeltük a különböző vokalikus vázpontok komplementer kormányzási képességét, amelyet alább (38)-ban megisméltünk.

- (38) A hangsúlyos és hangsúlytalan V-vázpontok kormányzási szerepe:
A hangsúlyos és a hangsúlytalan vokalikus vázpontoknak komplementer kormányzási szerepe van.
A hangsúlyos V-vázpontok csak balról jobbra nem-üres társaikat kormányozzák a trochaikus lábön belül, amellyel relatíve elcsendesítik azokat (gyengülés).
A hangsúlytalan V-vázpontok csak jobbról balra kormányoznak. Üres v vázpontokat kormányoznak, amellyel teljesen elcsendesítik azokat (szinkópa), teli (nem üres) C- vázpontokat kormányoznak (lábbeli intervokalikus gyengülés) és üres c-vázpontokat kormányoznak, amelyek hosszú magánhangzó vagy diftongus belsejébe vannak süllyesztve. A kormányozatlan üres c-vázpontok némák maradnak, a kormányozatlan üres v-vázpontokat el kell süllyeszteni, ellenkező esetben fonetikailag interpretálódnak.

Végezetül külön figyelmet szenteltünk annak az elképzelésnek, miszerint egy adott mássalhangzós vázpont nem lehet egyidejűleg engedélyezett és kormányzott ugyanazon magánhangzós vázpont által. Ez a javaslat a dolgozat 3. és 4. részében merült fel, ahol is többek között arra kerestük a választ, hogy ez az elképzelés hogyan segít magyarázatot találni a különböző alakok eltérő viselkedésére.

Irodalom

- Balogné Bérces K. (2002): *The beginning of the word revisited. The Even Yearbook 5*.
Budapest: ELTE SEAS Working Papers in Linguistics: 1–16.
- Charette, M. (1990): Licence to govern. *Phonology 7*: 233–253.
- Charette, M. (1991): *Conditions of Phonological Government*. Cambridge: CUP.
- Cser A. (2001): *A zörejhangok gyengülési és erősödési folyamatainak tipológiája és modellezése. PhD dissertation*. Budapest: Theoretical Linguistics Programme ELTE.
- Csides Cs. (2000): *Government and Licensing: A CV analysis of Consonant lenition. SOAS Working Papers in Linguistics 10*. London: School of Oriental and African Studies, University of London: 41–80.
- Csides Cs. (2002): *Licence to properly govern. SOAS Working Papers in Linguistics 12*. London: School of Oriental and African Studies, University of London: 67–88.
- Cyran, E. (1998): *Structure and Interpretation: Studies in Phonology. PASE Studies and Monographs 4*. Lublin: Wydawnictwo Folium.
- Dienes P. – Szigetvári P. (1999): *Repartitioning the skeleton: VC Phonology*. Ms., Budapest: Eötvös Loránd University.
- Dienes P. (2000): *VC phonology: A theory of consonant lenition and phonotactics. MA thesis*. Budapest: Eötvös Loránd University.
- Durand, J. – Laks, B. (eds.) (1996): *Current Trends in Phonology: Models and Methods*. European Studies Research Institute. University of Salford Publications.
- Durand, J. – Katamba, F. (eds.) (1995): *Frontiers of Phonology: Atoms, Structures, Derivations*. Harlow: Longman.
- Gussmann, E. (2002): *Phonology: Theory and Analysis*. Cambridge: CUP.
- Harris, J. (1990): Segmental complexity and phonological government. *Phonology 7*: 255–300.
- Harris, J. (1992): Licensing Inheritance. *UCL Working Papers in Linguistics 4*: 359–406.
- Harris, J. (1994): *English Sound Structure*. Oxford: Blackwell.
- Harris, J. (1997): Licensing Inheritance: an integrated theory of neutralisation. *Phonology 14*: 315–370.
- Harris, J. – Gussmann, E. (1998): Final codas: why the west was wrong. In: Cyran, E.: *Structure and Interpretation: Studies in Phonology. PASE Studies and Monographs 4*. Lublin: Wydawnictwo Folium: 139–162.
- Harris, J. – Lindsey (1995): The elements of phonological representation. In: Durand, J. – Katamba, F. (eds.): *Frontiers of Phonology: Atoms, Structures, Derivations*. Harlow: Longman: 34–79.

- Kaye, J. (1990): Coda Licensing. *Phonology* 7: 301–330.
- Kiefer F. (szerk.) (2000): *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lass, R. (1994): *Old English: A historical linguistic companion*. Cambridge: CUP.
- Lowenstamm, J. (1996): CV as the only syllable type. Ms., Université Paris 7. In: Durand, J. – Laks, B. (eds.): *Current Trends in Phonology: Models and Methods*. European Studies Research Institute, University of Salford Publications: 419–442.
- Lowenstamm, J. (1999): The beginning of the word. In: John Rennison – Klaus Kühnhammer (eds.): *Phonologica 1996*. La Hague: Holland Academic Graphics: 153–166.
- Rebrus P. (2000): Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó: 763–947.
- Scheer, T. (1998): A Theory of Consonantal Interaction. *Folia Linguistica XXXII*. 3–4: 201–237.
- Scheer, T. (megj. Előtt): *CVCV: A Syntagmatic Theory of Phonology*. Ms.: Université de Nice.
- Ségéral, P. – Scheer, T (1999): *The Coda Mirror*. Ms.: Université de Paris and Université de Nice.
- Szigetvári P. (1999): *VC Phonology: a theory of consonant lenition and phonotactics*. PhD dissertation. Budapest: Eötvös Loránd University.

A *TELEK(E)* LEXÉMA LABIALIZÁCIÓS VÁLTOZÁSAI AZ ÓMAGYAR KORBAN

Dudás Györgyi

Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtörténet Alprogram

1. Az alábbi dolgozatban a *telek(e)* lexéma ómagyar kori oklevelekben szórványként előforduló, labiális és illabiális magánhangzót tartalmazó változatainak területi elterjedtségét és az adatok alapján megfigyelhető hangváltozási folyamatok időbeli lefolyását, kronológiáját vizsgálom.¹

A mai magyar fonémarendszer kialakulása szempontjából meghatározók lehetnek az ómagyar kori labIALIZÁCIÓS hangváltozások, amelyek a nyelvtörténeti kutatások részeként hosszú ideje kiemelkedő szerepet játszanak, de amelyek területi és időbeli jellegzetességeinek feltérképezésére mindeddig nem volt lehetőség nagy számú, az ómagyar korból származó szórványanyagban. Györfly György utóbbi évtizedekben végzett kutatásai, s ennek eredménye, „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című, eddig négykötetes műve azonban lehetővé tette az egyes ómagyar kori vármegyék teljes fennmaradt helynévi szórványanyagához való hozzáférést. A kutatások alapját jelentő helynévi adatbázist a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén folyó számítógépes helynévkutatási program keretében feldolgozott anyagból, illetőleg közvetlenül a forrásból gyűjtve állítottam össze. Az adatbázis részei mind a településnevek, mind a nem településnévi helynevek.

A hangtörténeti vizsgálatok időhatárait Györfly gyűjtési módszere határozza meg: az oklevelek helynévi szórványainak feldolgozása során az Árpád-kor végéig, 1301-ig valamennyi fellelhető forrást számba vett, 1332–37-ig, az első országos pápai tizedösszeírás időpontjáig az adatgyűjtés során lehetőleg teljességre törekedett, későbből származó adatokat viszont csak akkor említ, ha azok „a tárgyalt korszak viszonyainak megértéséhez szükségesnek” (Györfly 1963:9) mutatkoznak.

A helynevek előzetes számítógépes feldolgozása során a nyelvtudomány szempontjai érvényesültek. Azért fontos ezt hangsúlyozni, mert Györfly munkája történeti földrajz, így a benne szereplő helynévi adatállomány rendszerezése elsősorban nem a nyelvészet, hanem a történettudomány, ezen belül a településtörténet vonatkozásában történt

¹ Hasonló hangtörténeti témájú publikációm „A föld és a völgy labIALIZÁCIÓS változásai az ómagyar korban” címmel a Magyar Nyelvjárások 40. számában jelent meg (21–34.o.).

(vö.: Györffy 1963:5). Györffy települések szerint rendezve mutatja be az adatokat, az egyes helynevekre vonatkozó információk (főleg a mikronevek esetén) sokszor elszórtan, egymástól távol található a kötetekben. A történettudomány elveit szem előtt tartó feldolgozás – bár Györffy nyelvészeti szempontok érvényesítésére is törekedett (vö.: Györffy 1957:44) – a nyelvtörténeti vizsgálatok számára nem kielégítő, ezért vált szükségessé az említett számítógépes program kidolgozása. A nyelvészeti szempontok alapján létrehozott szótárformátumú számítógépes adatbázis néhány saját, a nyelvtörténet számára hasznos változtatással már alkalmassá vált a kutatások folytatására. A helynévi adatok elemzéséhez felhasználtam a “Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” (HA.) eddig megjelent két kötetét is, amely (Györffy történeti földrajza alapján) a nem településnévi helynevek nyelvtörténeti adatait tartalmazza.

Bármely nyelvtörténeti-nyelvjárástörténeti szempontú elemzés egyik alapja – helynevek esetén is – a lokalizálás. A helyneveken végzett vizsgálat azért hozhat újabb eredményeket, mert az írásbeli rögzítés konkrét időpontja (amely legtöbb esetben az adott vagy – a helyesírás konzervatív volta miatt – valamivel korábbi nyelvállapot rögzítése), illetve az adatok nagy mennyisége és a többségében pontos lokalizáció nagyban megkönnyíti a nyelvtörténeti vizsgálatokat, s pontosabb, helytállóbb, esetleg messzebbre vezető következtetések levonását teszi lehetővé. A helynevek lejegyzett alakjai a legtöbb esetben – már csak jogi okokból is – közel állhatnak a valóban használt nyelvi formákhoz, s így többé-kevésbé biztosan az adott terület nyelvi-nyelvjárási viszonyait tükrözhetik. Az ómagyar kori helynévi szórványok közül néha két, három vagy több, kronológiailag egymást követő adat vonatkozik ugyanarra a helyre; ennek segítségével szintén megfigyelhető, igazolható a hangtani változások iránya.

2. Eddigi munkám során a Györffy-féle történeti földrajz első két kötetének valamennyi adatát feldolgoztam. Ezek huszontét, a történelmi Magyarországon fekvő vármegye adatállományát tartalmazzák, illetve ide soroltam a harmadik kötetben szereplő Komárom vármegye helyneveit is, ugyanis egyes települések hovatartozása a korszak folyamán változott. A vármegyék (betűrendben Abaujtól Győr vármegyéig) egymástól meglehetősen távol esnek, s bár nem fedik le az egész ómagyar kori magyar nyelvterületet, adatállományuk s ezek nyelvtörténeti vallomása mégis a kutatások alapjául szolgálhat, hiszen a nyelvterület bő harmadáról valamennyi fellelhető adatot tartalmazzák.

A helyneveket mint a nyelvi rendszer részeit, mint az adott hangváltozási folyamatot mutató lexémákat vizsgálom. Ezen alapszik az a vizsgálati módszer, hogy az egyes helyneveket nyelvtörténeti adatokként, tisztán nyelvi felépítésük alapján, s nem helynévi funkciójukhoz kapcsolódva elemzem. Így például egyes közszavak esetén sem vizsgálom a

teljes helynevet, amelynek részei, hanem csak a megfelelő földrajzi közsztót. Nem végzek több korszakra kiterjedő vizsgálatot, nem foglalkozom részletesen a későbbi korok nyelvi változásaival (összegyűjtött és megfelelő szempontok szerint feldolgozott adatok hiányában ezt nehezen is tehetném), célom az ómagyar korban lezajlott nyelvi változások pontosabb megismerése. A *telek(e)* vizsgálata azért is hasznos lehet, mert az elemzés alapjául célszerű az adatállományban nagy számban előforduló lexémákat választani. A *telek(e)* sűrűn szerepel a vizsgált korpuszban: a huszonkét (Komárommal együtt huszonhárom) vizsgált vármegye közül húszból származnak adatok. Fontos, hogy az elemzés folyamán és a következtetések levonása során kellő óvatossággal járjunk el, hiszen a *telek(e)* lexémát tartalmazó helynevek főleg a XIII. századtól kezdve tűnnek fel az adatállományban.

3.1. A nyelvtörténeti elemzés kiindulásaként célszerű röviden áttekinteni a *telek* szó etimológiai problémáit. A szakirodalomban döntően kétféle etimológiával találkozunk. Az egyik etimológia alapján a *telek* jövevényszó: Rásonyi és Jakab szerint török eredetű, mégpedig török igei származék, ahol a rokon nyelvi megfelelők mind *i-t* tartalmaznak a második szótagban, s az átvett alak *e* magyarázat szerint egy *telik* forma lehetett (Rásonyi 1941–43, Jakab 1957). K. Palló a *telek* szót csuvas nomenverbum tövűnek mondja, amely a magyarba *telük* formában került, s ebből előreható illeszkedéssel magyarázza a mai *telek* szóalakot (K. Palló 1963).

A másik szerint, amely etimológiát az EWUng. helyesnek ítél és elfogad, a *telek* származékszó, a *telik*, *tele*, *teljes* szavak nomenverbum jellegű *tel-* alapszavából jött létre a magyar nyelvben, *-k* névszóképzővel (vö.: Pais 1934:40). A képző denominális szerepét Benkő hangsúlyozza: a *Csoktele* alak alapján feltett eredeti *tel-* tőhöz kapcsolódó denominális *-k* képzőt lát a *telek* alakban (Benkő 1947:207). Az alapszó régi nyelvi névszói megléte valószínűsíthető. Ezekben a *tel* a *telek* jelentésbeli megfelelőjének látszik (EWUng.: *telek*¹, TESz.: *telek*¹). Az alapszó ősi örökség a finnugor korból, az alapalak **täÜPe* vagy **tälk* lehetett (EWUng.: *tel*).

3.2. Bárczi „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” című monográfiájában a deverbális nomenképzők között sorolja fel a *-k* képzőt, s megjegyzi, hogy a *-k* előtt a tővégi hang rendszeren zártabb, de épp a *telek* igazolhatja, hogy a *-k* előtt nyílt tővégi hang is lehetett (Bárczi 1951:30). Felteszi tehát, hogy a *telek* változat második szótagi *e*-je valószínűleg nyílt volt, amit másutt másodfokú nyíltabbá válással magyaráz (vö.: Bárczi 1958:40). Mindezt egy korábbi, kisebb korpuszon végzett saját vizsgálatom is alátámaszthatja, amely kimutatta, hogy a két nyílt szótagos tendencia, amely a *teleke* ~ *telüke* változatokat nagyrészt megszüntette, s helyette *telke* alakokat hozott létre, főleg a labializálódott formákat érintette.

Ahol az adatok nem tükröznek labializációt a második szótagban, a magánhangzó tovább megmaradt. Ez is jelezheti talán azt, hogy a *telek* második szótagi magánhangzója nyílt volt, hiszen különben hamarabb kiesett volna.

A TNyt. már a denominális névszóképzők között sorolja fel a *-k* képzőt. Eszerint az ősmagyar korban születhettek azok a képzett névszók, amelyeknek alapszava a nyelvemlékes korra önálló használatban kiveszett. A TNyt. szerint a *telek* is valószínűleg ide sorolható (TNyt. I.:203).

4. A *telek* szót tartalmazó helynevek nyelvtörténeti adatai húsz vármegyéből származnak. A *telek* döntően kétféle változatban fordul elő a helynevekben: labiális magánhangzót tartalmazó *teluk(e)*, illetőleg illabiális *telek(e)* formában, s találunk még öt *telik(e)* változatot. Összesen 258 adatom van. Az alakváltozatok területi eloszlását a térképen szemléltetem (l. 1. térkép).

4.1. Látható, hogy a *telek(e)* lexéma változatainak területi és ezen belül mennyiségi eloszlása meglehetősen egyenetlen. Az itt vizsgált részek alapján úgy tűnik, hogy elsősorban a nyelvterület K-i részén gyakori, hiszen onnan nagyságrendekkel több adat származik, holott például Gömör, Baranya vagy Fejér is sűrűn lakott megyének számított. Ennek okaival foglalkozni itt nem feladatomban. A legtöbb adat Dobokából való, de Biharból és Erdélyi Fehér vármegyéből is viszonylag nagyszámú szórvány maradt fenn.

A térkép az alakváltozatok megoszlását is jól szemlélteti: az adatok alapján megfigyelhető, hogy a *teluk(e)* formák a legtöbb területen többségben vannak, a *telek(e)* a vizsgált korszakban jóval gyakoribb, mint illabiális alakváltozata (pontos arányuk 153:100). Fölénye szembetűnő a nyelvterület ÉNy-i részén fekvő megyékben, illetőleg egyértelmű a D-DK-i részek (Csanád, Arad és Erdélyi Fehér) vármegyéiben, ahonnan illabiális alakváltozat sok esetben nem is adatolható (ennek lehetséges okairól később szólok). Az ország középső részén fekvő Fejér megyéből ugyanakkor több illabiális változat származik, és ugyanez igaz Abaúj vármegyére is. Az alakváltozatok aránya több megyében közel azonos. Doboka adatainak számbeli egyezése csak látszólagos, hiszen onnan egy 1320-as oklevélből 15 illabiális forma maradt ránk, s ugyanígy a Biharból adatolható nagyszámú labiális változatot is óvatossággal kell kezelni, mivel a megyéből egy XIII. század végi oklevélből hét labiális adat származik.

4.2. A továbbiakban azt mutatom be, hogyan módosítja és egészíti ki a területi elterjedtséget és megoszlást jelző eredményeket az időbeliség kritériumának figyelembevételével, hiszen a két szempont a vizsgálatok során nem választható el egymástól. A *telek(e)* lexéma alakváltozatainak

megjelenése a helynevekben a vizsgált területen csak a XIII. század második felétől válik gyakorivá. A XI. századból származó egyetlen oklevél illabiális változatokat tartalmaz, de az oklevél XIV. századi, többszörösen átmásolt példányban maradt ránk, és ez az adatok értékelésekor nem hagyható figyelmen kívül. Ez a két legkorábbi adat Fejér megyéből származik.

A XII. századból mindössze két oklevél maradt fenn, az egyik eredeti, a másik másolat (Komárom, illetve Erdélyi Fehér vármegyéből valók), mindkettő labiális alakváltozatokat tükröz. A labiális változatok száma a XIII. században az illabiálisok több mint kétszerese (pontos arányuk 28:73). Az arány a XIV. században némileg csökken, valamivel kevesebb, mint másfélszer annyi labiális adatot találunk, mint illabiális; labiális változatok azonban egészen a korszak végétől is adathatók. A XIII. század végéig a *telek(e)* alakok főleg egyes oklevelekhez kötődnek, azaz oklevelek következetes írássajátosságainak tűnnek, sok esetben *teluk(e)* alakokkal együtt fordulnak elő. Ezek az oklevelek nagyrészt a XV. és XVI. századból fennmaradt másolatok, ez azonban nem lehet eligazító érv, hiszen a labiális alakváltozatokat tartalmazó oklevelek nagy része is kései másolatban maradt ránk.

4.3. A labiális–illabiális alakváltozatok első megjelenése kapcsán elmondható, hogy a labiális *teluk(e)* alak általában korábban fordul elő; kivételek azonban itt is akadnak (l. 1. táblázat). Nézzük meg ezt közelebbről az egyes megyékben!

A legkorábbi adatható két illabiális változat Fejér megyéből származik, de ezek csak másolatban maradtak fenn. Fejérben az illabiális alakok a két korai adatot kivéve csak 1325-től tűnnek fel, ettől kezdve viszont csak ezek vannak jelen. Ezt követi Bodrog korai illabiális adata 1208/395-ből, sajnos innen csak két adatunk van, s az oklevél is másolat. Az első illabiális forma, amely eredeti oklevélből származik, 1247-es adatlású, Komárom vármegyéből való, ahol azonban a XIII. században a *teluk(e)* alakok vannak többségben; *telek(e)* változatok csak 1314-től adathatók, s a XIV. században már csak ezek fordulnak elő.

Doboka és Bács vármegyékben az illabiális formák korábbiak, s mindkét megyében jelen vannak a XIII. század folyamán is. Különösen jól észrevehető ez Dobokában, ahonnan a többi megyéhez képest nagy számú adat áll rendelkezésre. 1230/1349-ből adatható először az illabiális forma, a *teluk(e)* alak csak 1269-ben jelenik meg. A XIII. században 1270-ig főleg illabiális formákat találunk (amelyek azonban mind kései másolatban maradtak fenn). Ezek 1315-től jelennek meg újra nagyobb számban, a különböző alakváltozatok azonban egészen a korszak végéig adathatók, az illabiális alakok folyamatosan jelen vannak a *teluk(e)* változatok mellett.

Bácsban a korábbi *telek(e)* változatok mellett (a két legkorábbi XV. századi másolat) a *teluk(e)* csak 1322/323/783-ból adatható először.

Szintén korábbi a *telek(e)* forma Borsodban és Beregben, de ezeknek a korai adatoknak a későbbiekben nincs folytatásuk; a két megyéből még egészen a korszak végéről is származnak *teluk(e)* változatok.

Az adatok viszonylag nagy száma miatt érdemes Erdélyi Fehér és Bihar vármegyék adatainak időbeli eloszlását is közelebbről megvizsgálni. Erdélyi Fehér vármegyében az illabiális alakváltozatok az egész korszak folyamán kisebbségben maradnak, az első 1291-ben jelenik meg, s *teluk(e)* változat 1323-ból is fennmaradt. Bihar vármegyében a *telek(e)* forma már 1255/300-ból adatható, ám két kései másolat adatát kivéve a XIII. században a *teluk(e)* változatok uralkodók. Az illabiális *telek(e)* alakok 1316-tól jelennek meg újra, a *teluk(e)* formák egészen 1330-ig előfordulnak.

Az illabiális *telek(e)* változat megjelenése azokban a megyékben, ahol a labiális alakok korábbiak, többségében a XIII. század közepére, végére tehető (például Gömör, Erdélyi Fehér, Bihar és Komárom vármegyék). Viszonylag későn, az 1320-as évek környékén jelennek meg az illabiális formák Abauj, Baranya és Győr vármegyékben.

Némelyik megyéből *telek(e)* forma nem adatható; ennek az lehet az oka, hogy az adott megyéből egyáltalán nem származnak XIV. századi adatok, például Arad és Csanád megyéből. Csongrádból viszont az egyetlen labiális adat 1341-ből való; Esztergomból 1228-ból és 1339-ből is *teluk(e)* adatunk van. Az ezekből a megyékből származó kevés adat miatt azonban mindebből nem következtethetünk arra, hogy ezeken a területeken ne fordultak volna elő ugyanúgy illabiális alakváltozatok is.

Az ugyanazt a helyet jelölő, kronológiailag egymást követő adatok elemzése azt mutatja, hogy a legtöbb esetben a *teluk(e)* forma korábbi, a *telek(e)* később jelenik meg (például Baranya, Bihar, Erdélyi Fehér, Gömör és Komárom vármegyék). Korábról adatható viszont az illabiális változat Doboka (és egy hely esetében Erdélyi Fehér) vármegyében. Gyakran találunk közel egykorú labiális–illabiális alakváltozatokat, amelyek az egyes alakok párhuzamos egymás mellett élését feltételezik.

5. A fent ismertetett területi és kronológiai vizsgálatok alapján levonhatunk néhány óvatos következtetést. A *teluk(e)* alakok második szótagi palatális labiális magánhangzójának olvasata az időben előrehaladva egyre nagyobb valószínűséggel és gyakorisággal lehet középső nyelvéllású *ö*. A helyesírásban ugyanakkor a *teluk(e)* második szótagi magánhangzóját következetesen *u*-val jelölik az oklevelek írói, csak néhány XV. századi másolatban találkozunk a *w* jelöléssel (vö.: Kniezsa 1952:60). Ha ez valóban középső nyelvéllású *ö* lett volna, nem jelölték volna-e a rövid *ö* más oklevelekben megszokott jeleivel (*eu*, *ew*, esetleg *o*), legalább néhány esetben? Erre azonban nincs példa az egész ómagyar kor folyamán. Benkő

szerint ugyanakkor az *u* minden további nélkül jelölhette az *ö* fonémát is, hiszen egyrészt az *ü* és az *ö* között a nyíltabbá válás miatt amúgy is volt bizonyos fejlődési, sőt ritkán ingadozási korreláció, másfelől az *u* betűnek a veláris sorban is megvolt az *ö*-vel párhuzamos, középső nyelvállású *o*-s hangértéke (Benkő 1980:93).

A *telek* lexéma – akár belső keletkezésű, akár jövevényszó – elsődleges alakjaként feltehető egy *telik(e)* forma. A *teluk(e)* alakváltozatok (vö.: Bárcki 1958:51 és Jakab 1957:85) magyarázhatók a már az ősmagyar korban meginduló *i > ü* labiális tendencia hatásával, amely az időben előrehaladva vélhetően egyre nagyobb területre terjesztette ki hatását. Mivel *telik(e)* alakváltozatból mindössze öt fordul elő, amelyek közül négy a pápai oklevél romlott, s emiatt is bizonytalan adata, nem használhatók fel az elemzés során, már csak korukat illetően sem. Az egyetlen *i*-t tartalmazó adat ily módon a Baranyából származó, 1313-as *telyki* forma, amely keletkeztetett alkalmi zártabbá válással, de lehet egyszerű elírás is. Az *i > ü* labializációs változás kezdetét az adatok alapján nem lehet megállapítani, mert a *telek(e)* formák a helynevekben csak a XIII. században tűnnek fel nagyobb számban, amikor a tendencia már éreztette hatását. Lehetséges azonban, hogy nem is szükséges *telik(e)* alakot feltennünk: ebben az esetben a nagy számú *telek(e)* alak létrejött egyfelől nagymértékű delabializációval magyarázható, ami meglehetősen valószínűtlen. Gondolhatunk ugyanakkor az előreható illeszkedés jelenségére is, mint amely az illabiális *telek(e)* alakváltozatokat nagy számban és úgy tűnik, területtől függetlenül létrehozta (vö.: K. Palló 1963: 95).

Az eredeti *telik* formából ellenben a *telek* alakok is magyarázhatók, nyíltabbá válással (vö.: Bárcki 1958:40). Az *i > e* nyíltabbá válás Bárcki szerint akár már az ősmagyar korban megindulhatott (vö.: Bárcki 1958:39). Úgy tűnik, hogy voltak olyan nyelvjárások, amelyekben az *i > ü* labializáció nem volt nagyobb mértékű, vagy nem is hatott. Az ezekben a nyelvjárásokban létrejövő korai *telek* alakok megmaradhattak, vagy esetleg egy valamivel későbbi labializációs tendencia eredményeképpen *telök* formákká alakulhattak, hiszen néhány megyében a korai *telek* alakoknak, legalábbis a XIII. században, nincs folytatása. Ez utóbbi azért kevésbé valószínű, mert a *telek* második szótagjában az etimológia alapján valószínűleg nyílt *e*-t kell feltennünk, amely azonban csak újabb zártabbá válás után labializálódhatott. A korai *telek(e)* alakok XIII. századi eltűnésének okát valószínűleg máshol kell keresni. Sajnos nem áll rendelkezésünkre elegendő adat a megalapozottabb következtetésekhez.

Az adatok alapján úgy tűnik, hogy a korán kezdődő *i > ü* labiális tendencia azokon a területeken nem hatott erősen, ahonnan az illabiális *telek(e)* formák is nagyobb számban és viszonylag korán adatolhatók, ez pedig (az eddigi vizsgálatok alapján) Doboka vármegye területe.

A legtöbb esetben minden bizonynal párhuzamosan egymás mellett élő alakváltozatokról beszélhetünk, amelyek közül végül az illabiális forma kerekedett felül. A *teluk(e)* későbbi eltűnése talán a fent már említett okok valamelyikével magyarázható. A változás bekövetkezhetett amiatt is, hogy a *teluke* birtokos személyragos formákat a két nyílt szótagos tendencia megszüntette, hiszen a felső vagy középső nyelvvállású magánhangzó hajlamosabb a kiesésre, mint az alsó nyelvvállású. A *teleke* alakokat viszont tovább meghagyta, hiszen ezekben a második nyílt szótag magánhangzója alsó nyelvvállású volt elvonhatták a *telek* alapformát. Sok kései *teleke* adatunk van például Biharból. Ebből könnyen elvonhanhatták a *telek* alapformát.

6. Annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben számos, az ómagyar kor hang- és nyelvjárástörténeti viszonyait sok szempontból bemutató tanulmány és monográfia született, olyan írás, amely nagyobb területet vizsgált volna területi és kronológiai szempontok alapján, nemigen készült. A fentiekben bemutatott elemzés ezért újabb példával szolgálhat arra, hogyan képzelhető el a helynevek átfogó nyelvtörténeti vizsgálata, s hogy ezek valóban kiváló alapot nyújtanak további, ilyen irányú kutatások folytatására. Az adatállomány a további Győrffy-kötetekben szereplő adatok nyelvtörténeti szempontú feldolgozásával folyamatosan növekszik, ezért nem tekinthető lezárt korpusznak, hanem folyamatosan bővülő és bővítendő állománynak. Egy lexéma vizsgálata persze nem hozhat azonnali, pontos és kielégítő eredményeket, de a komplex vizsgálati módszer segítségével több más, a helynevek részét alkotó lexéma is vattóra fogható hang- és nyelvjárástörténeti szempontból, s ennek segítségével a későbbiekben a hangtörténeti változások területi és időbeli jellege is némileg biztosabban ragadható meg.

Árpád-kori vármegye	<i>teluk(e)</i>	<i>telek(e)</i>
Abaúj	1255	1318
Borsod	1284/454 ¹	1255/XV
Gömör	1266/384	1296>357
Bereg	1270 ²	+1255 [XIV]
Doboka	1269/70	1230/349

Erdélyi Fehér	1177/202-3/337	1291
Brassó	—	1294/366 ³
Bihar	1213/550	1255/300
Békés	1295/423	1295/423 ⁴
Arad	+1247/+284//572 ⁵	—
Csanád	1230 ⁶	—
Csongrád	1341 ⁷	—
Baranya	1251/335	1324>344
Bács	1322/323/783	1263/466/476
Bodrog	1208/395	1208/395 ⁸
Bars	1292	1294 ⁹
Győr	1224	[1310–342]>400
Komárom	1156	1247
Esztergom	1228 ¹⁰	—
Fejér	1229/230/XIV	?+1061/272//390

1. táblázat. Az alakváltozatok első előfordulása az egyes megyékben

¹ Összesen három adat, az utolsó 1325/347: *Puklustheluk*.

² Összesen négy adat, az utolsó 1327: *Chomborteluke*.

³ A megye egyetlen adata.

⁴ Összesen három adat, a megye valamennyi adata ugyanabból az oklevélből való.

⁵ Az utolsó adat 1274>340-ből való.

⁶ Összesen négy adat, az utolsó 1256-ból való.

⁷ A megye egyetlen adata.

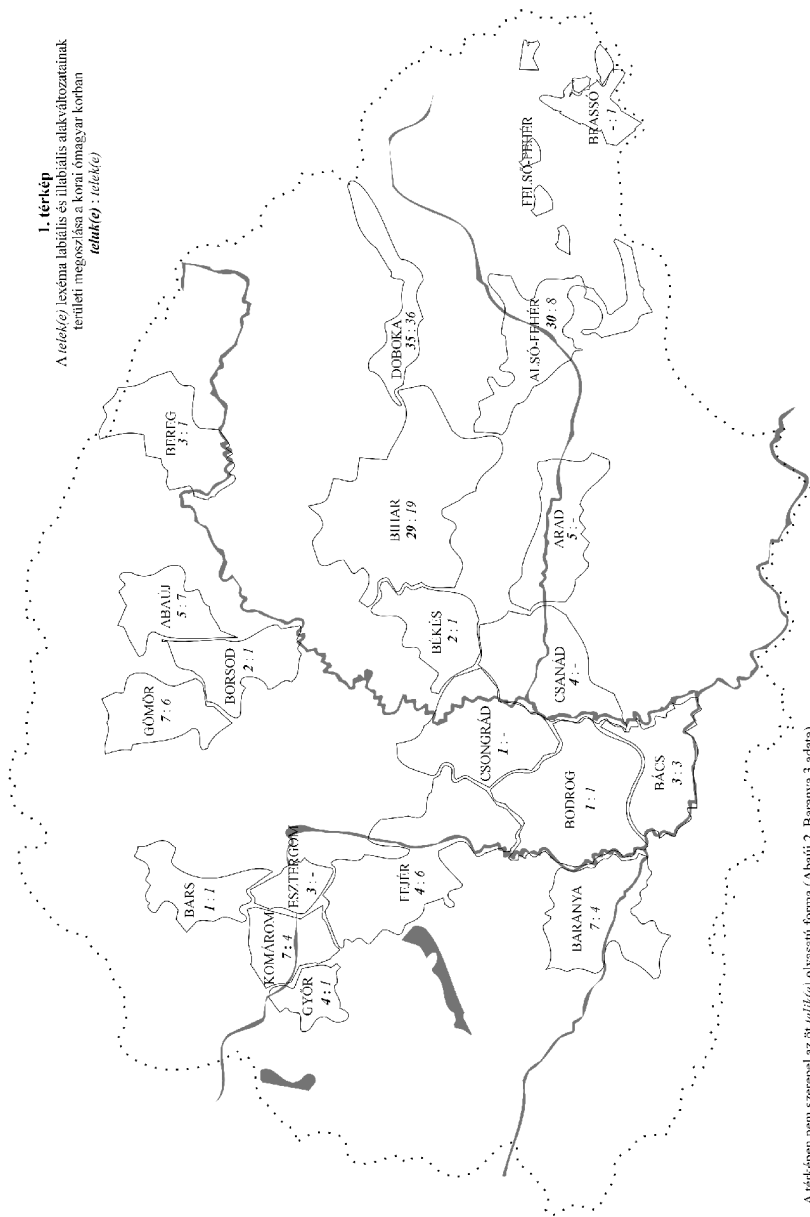
⁸ Összesen két adat.

⁹ A megye két fennmaradt adata ugyanabból az oklevélből való.

¹⁰ Összesen három adat, az utolsó 1339-ből való.

1. térkép

A *telük(e)* lexéma labialis és illabialis alakváltozatának területi megoszlása a korai ómagyar korban
telük(e) : *telék(e)*

A térképen nem szerepel az öt *telük(e)* olvasható forma (Abaúj 2, Baranya 3 adata).
 Az 1332–37/7pp. Reg. pápai főudbösszeírás nem ott alakjait: Abauj (2), Baranya (5), Bihar (11), Doboka (1).

Irodalom

- Bárczi G. (1951): *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bárczi G. (1958): *Magyar hangtörténet.* 2. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Benkő L. (1947): Csoktele. *MNy.* 43: 207.
- Benkő L. (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- EWUng. = Benkő L. (Szerk.) (1993–1997): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I-II.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- EWUng. = Benkő L. (Szerk.) (1997): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. III.* Budapest: Register.
- Györffy Gy. (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Györffy Gy. (1957): Beszámoló “Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkáról. *MNy.* 53: 42–51.
- HA. = Hoffmann I. – Rácz A. – Tóth V. (1997): *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye.* Debrecen: A Magyar Névarchívum Kiadványai 1.
- HA. = Hoffmann I. – Rácz A. – Tóth V. (1999): *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen: A Magyar Névarchívum Kiadványai 3.
- Jakab L. (1957): Telek. *MNyj.* 4: 81–86.
- Kniezsa I. (1952): *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- K. Palló M. (1963): Telek ’Grund’ – telek ’Riemen’. *NytudÉrt.* 38.: 191–199.
- Pais D. (1934): Tömlő. *MNy.* 30: 36–41.
- Rásonyi L. (1941–43): Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 280–306.
- TESz. = Benkő L. (1967–1976): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TESz. = Benkő L. (1984): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. IV.* Budapest: Mutató.
- TNyt. = Benkő L. (Szerk.) (1991): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

AZ ADÁSVÉTEL SZEMANTIKÁJÁRÓL

Eszes Boldizsár

ELTE, Nyelvtudományi Doktori Iskola

1. Bevezetés

Cikkemben az angol *buy* és *sell* igék jelentésének elemzésére vállalkozok. A kortárs eseménysemantikai elméletekkel szemben amellét érvelek, hogy a szóban forgó igék ugyanazt az eseményhalmazt denotálják, vagyis az eladási és a vételi események szükségképpen azonosak. Kitérek a keretszemantikában javasolt elemzésre is, valamint arra, hogy milyen szerepet játszik a kontextus az igékkel alkotott mondatok interpretációja során.

Az adásvétel-igék – az *eladni* és a *venni*, illetve az angol *buy* és *sell* igék – jelentésének elemzése három szempontból is fontos. Egyrészt azért, mert vitatott, hogy pontosan milyen eseményszerkezettel rendelkeznek. Másrészt azért, mert problémát jelentenek a szintaxis és a szemantika kapcsolatáról szóló leképezési elméletek számára. Harmadsorban pedig azért, mert kérdéses, hogy a szemantikai reprezentációjuknak tartalmaznia kell-e a beszélők világra vonatkozó ismereteit, vagyis hogy lexikai tételeik milyen mértékben enciklopédikusak.

Az adásvétel-igék jelentését Charles Fillmore az elsők között elemezte részletesen a keretszemantika elméletén belül (Fillmore 1976). Ő a *buy* és a *sell* igéket a *pay*, a *charge*, a *spend* és a *cost* igékkel együtt a „kereskedelmi tranzakcióigék” csoportjába sorolta. A keretszemantika alapfeltevése, hogy a szójelentés elemzését a megfelelő fogalmi struktúrák elemzésével kell kezdeni, amelyek a beszélők világra vonatkozó ismereteit is tartalmazó sztereotipikus sémák, úgynevezett keretek segítségével reprezentálhatók. Az adásvétel-igéket a kereskedelmi tranzakciókerettel lehet jellemezni: ennek elemei a vevő, az eladó, az áru és a pénz mint ellenérték.

A keretszemantikai elemzésre dolgozatom végén még visszatérek. Saját elemzési javaslatomat azonban egy másik elméleten belül dolgoztam ki, ezért az alábbiakban röviden bemutatom az eseménysemantikai elméleteket.

2. Eseményváltozók a szemantikai reprezentációkban

Az eseménysemantika Donald Davidson amerikai filozófus kezdeményezésére jött létre (Davidson 1967). Ő azonkívül, hogy egy gazdaságos, úgynevezett minimalista eseményontológiát dolgozott ki, az (1)-hez hasonló mondatok elemzésével foglalkozott, ugyanis az

eseményváltozók bevezetésének szükségessége mellett szóló egyik fő érv a szabad határozói módosítók felcserélhetőségén és elhagyhatóságán alapul. A (2) mondathoz például úgy juthatunk, hogy (1)-ből elhagyjuk a *slowly* és a *with a knife* módosítókat. Az (1) és a (2) közti következményviszonyt a hagyományos predikátumlogikai eszközökkel nem lehetne megfelelően kifejezni. Ha viszont feltételezzük, hogy (1) logikai formája az explicit, vagyis a mondatban jelen lévő argumentumokon kívül egy implicit eseményváltozót (*e*) is tartalmaz, és hogy a módosítók az igével egyenrangú predikátumokként ezt a változót módosítják, akkor (2) logikai szerkezetét az (1)-eséből konjunktív tagok elhagyásával kaphatjuk meg.

(1) John buttered the toast slowly in the bathroom with a knife.
'János egy késsel lassan megvajazta a pirítóst a fürdőszobában.'

(1') $\exists e[\text{Buttering}(e) \ \& \ \text{Ag}(e) = j \ \& \ \text{Theme}(e) = t \ \& \ \text{Slowly}(e) \ \& \ \text{Loc}(e) = b \ \& \ \text{Instr}(e) = k]$

↓

(2) John buttered the toast in the bathroom.
'János megvajazta a pirítóst a fürdőszobában.'

(2') $\exists e[\text{Buttering}(e) \ \& \ \text{Ag}(e) = j \ \& \ \text{Theme}(e) = t \ \& \ \text{Loc}(e) = b]$

↓

(3) John did something.
'János csinált valamit.'

(3') $\exists e[\text{Ag}(e) = j]$

Az eseményszemantika eszközeivel a (2) és (3) közti következményviszony szintén értelmezhető. Általánosan is érvényes, hogy a cselekvésigéket tartalmazó mondatokból következtethetünk arra, hogy a mondat alanya tesz valamit.

Az eseményszemantikán belül két fő irányzat alakult ki: a davidsoniánus és a neo-davidsoniánus irányzat. A fő különbség köztük az, hogy míg a davidsoniánus elmélet Davidson eredeti elképzelésének megfelelően az igék alanyi és tárgyi argumentumait az igébe inkorporált argumentumokként kezeli, a neo-davidsoniánus szemantika minden argumentumot tematikus szereprellációkkal kapcsol az eseményargumentumhoz. Az (1'), (2') és (3') logikai formák példák a neo-davidsoniánus reprezentációkra.

Az alábbiakban bemutatott következményviszonyok ((4)–(10)) egyrészt arra utalnak, hogy a *buy* és a *sell* igékkel alkotott mondatok logikai szerkezetének a mondatokban esetenként ki nem fejezett, implicit argumentumokat is tartalmaznia kell. A két téma szerepű argumentum, az áru és az ellenérték közül az utóbbi gyakran implicit marad. Másrészt e

viszonyok azt jelzik, hogy az adásvétel-igék különlegesek, mivel az eladó és a vevő egyaránt ágensi argumentumaik (ld. a (4) és a (7) közti viszonyt). Sőt, mindkettő kedvezményezettje, (thematisus szereppel kifejezve: Beneficiense) is az adásvételnek, hiszen az eladó az ellenértéket, a vevő pedig az árut kapja meg.

- (4) John bought a book from Mary (for 10 pounds).
'János vett egy könyvet Maritól (tíz fontért).'

- (5) John did something.
'János csinált valamit.'

- (6) Mary sold a book to John.
'Mari eladott egy könyvet Jánosnak.'

- (7) Mary did something.
'Mari csinált valamit.'

- (8) John bought a book.
'János vett egy könyvet.'

- (9) Someone sold a book to John.
'Valaki eladott egy könyvet Jánosnak.'

- (10) Someone (≠ John) did something.
'Valaki (≠ János) csinált valamit.'

3. Érvék az eseményazonosság mellett

A kortárs eseményszemantika képviselői, Terence Parsons, Fred Landman és Charles Bayer amellett érvelnek, hogy a *buy* és a *sell* igék különböző eseményhalmazokat denotálnak (Parsons 1990; Bayer 1997; Landman 2000). Az egyik érvük a határozói módosítók különbségén alapul. Hasonlítsuk össze a (11) és a (12) mondatokat:

- (11) John bought the book from Mary with a credit card.
'János egy hitelkártyával vette meg a könyvet Maritól.'
- (12) *Mary sold the book to John with a credit card.
'*Mari egy hitelkártyával adta el a könyvet Jánosnak.'

Láthatjuk, hogy a *buy* ige megengedi például a *with a credit card* ('egy hitelkártyával') eszközhatározót, a *sell* ige mellett viszont ez a határozó nem jelenhet meg. Parsons és Bayer szerint az eladási és a vételi események különböznek: az azonosság feltevése mellett a mögöttes logikai forma bővítése a határozóval helytelen eredményhez vezetne, ugyanis –

feltéve, hogy az eszközhatározói módosító mindkét esetben ugyanarra az eseményargumentumra alkalmazott predikátum – (11) logikai szerkezetéből levezethető lenne (12) szerkezete, vagyis a két mondat lényegében ugyanazt jelentené, így nem lehetne köztük különbség szemantikai jólformáltság tekintetében.¹

Bayer ezenkívül rámutat arra, hogy a *buy* a Forrás (Source), a *sell* viszont a Cél (Goal) tematikus szerepű argumentum kifejezését engedi meg:

- (13) John bought /*sold the book from Mary.
'János megvette /*eladta a könyvet Maritól.'
- (14) Mary sold /*bought the book to John.
'Mari eladta /*megvette a könyvet Jánosnak.' (J. nem Beneficiens.)

Szerintem ez az érv nem igazán meggyőző, hiszen pl. a *give* és a *get* igék mellékei használatukban, a *give a kick* és a *get a kick* szerkezetekben hasonlóan viselkednek a módosíthatóság szempontjából:

- (15) John gave/*got a kick to Bill.
'János „adott egy rúgást” Billnek.'
- (16) Bill got/*gave a kick from John.
'Bill „kapott egy rúgást” Jánostól.'

Helytelen volna azonban emiatt a rúgás „adását” és „megkapását” két külön eseménynek tekinteni. Davidson eseményazonossági kritériuma értelmében ugyanis két eseményleírás ugyanazt az eseményt jelöli, ha a leírásokkal bemutatott események okai és okozatai azonosak. (Davidson az okokat és az okozatokat szintén eseményeknek, illetve mentális állapotoknak (szándékoknak, vágyaknak, hiteknek) tekinti.) Ennek a kritériumnak az alapján a *give a kick* és a *get a kick* adott szituációban nyilvánvalóan ugyanazt az eseményt jelölik, hiszen a rúgás adásának és megkapásának oka egyaránt a rúgást végző személy szándéka, a következmény pedig pl. a kék folt a rúgást elszenvedő személy lábán, illetve a fájdalomérzet.

Úgy gondolom, belátható, hogy az *eladni* és a *venni* igék esetében is ez a helyzet: az eladási szándék (részleges) oka az eladásnak, de a szándék nélkül a vétel sem jöhetne létre, és fordítva: a vevő vételi szándéka nélkül nem tudnánk eladni neki az árut. Az eladási és a vételi szándék ezért együttesen alkotják az adásvételi esemény okát. Az okozatok is azonosak, hiszen az eladás következtében az áru a vevő, az ellenérték az eladó tulajdonába kerül, s ugyanez érvényes a vételre is.

¹ Ld. Landman (2000:31–32)

Az eladási és a vételi események különbözőségének feltételezésével a fenti implikációk ((4)–(10), különösen a (4) és a (7) mondatok közti összefüggés) magyarázata is nehézséget okozna, hiszen ebben az esetben ezek külön-külön egy-egy ágenssel, illetve témával rendelkeznének, és csak egy bonyolult apparátus – mondjuk a szituációk – bevezetésével lehetne magyarázni a két esemény szükségszerű együttjárását. Másképp fogalmazva: akik különbözőeknek tartják az eseményeket, azoknak meg kell indokolniuk, hogy ha egyszer az eladás és a vétel különböznek, miért járnak együtt szükségszerűen, hiszen elvileg egymástól függetlenül lejátszódhatnak. Mivel ők is elismerik, hogy együttjárásuk konceptuális szükségszerűség, meg kell mondaniuk, hogy mi az a világban működő erő, ami szükségszerűen összekapcsolja a két különböző eseményt. Nyilván magyarázatra szorul ugyanis, hogy a *buy* lexikai szemantikájából miért adódik olyan következtetések lehetősége, mint pl. a (8)–(9). Az én válaszom erre rendkívül egyszerű: azért, mert a valóságban az eladás és a vétel egyetlen komplex esemény, amelyet kétféle nézőpontból lehet bemutatni.

Az eseménykülönbözőség hipotézisét a módosítók különbözőségére hivatkozó érv sem támasztja alá, mivel ez az érv csak korlátozottan érvényes. Tegyük fel például, hogy János egy félórás szonátát ad elő a klarinétján. Egy ilyen szituációban a (17), a (18) és a (19) mondatok egyszerre igazak.

- (17) John played the sonata by playing his clarinet.
'János a klarinétján játszva játszotta el a szonátát.'
- (18) John played his clarinet for 30 minutes/*in 30 minutes. (atelikus)
'János 30 percig/*30 perc alatt játszott a klarinétján.'
- (19) John played the sonata in 30 minutes /?for 30 minutes. (telikus)
'János 30 perc alatt/*30 percig játszotta el a szonátát.'

Parsons szerint a klarinétjáték és a szonáta eljátszása két külön esemény, mivel a két mondat aspektuálisan különbözik, amint azt az időhatározókkal való kompatibilitásuk jelzi, és ezenkívül Téma szerepű argumentumaik – a szonáta, illetve a klarinét – sem azonosak.

Én viszont úgy gondolom, helyesebb azt feltételezni, hogy a két mondat ugyanazt az eseményt mutatja be különböző leírások mellett. Ez az értelmezés megfelel Davidson minimalista ontológiai elveinek: ő ugyanis „gazdaságossági megfontolásból”, „Ockham borotvájának” elvére hivatkozva, a lehető legkevesebb esemény létezése mellett kötelezi el magát. A klarinétjáték (mint testmozgás) tehát értelmezésem szerint a cselekvést úgynevezett alapcselekvésként mutatja be, vagyis olyan cselekvésként, amely nem más cselekvés elvégzése révén hajtható végre.

A szonátajátékról szóló mondat viszont nem alapcselekvésként jellemzi az eseményt. A (17) példa arra utal, hogy az angolban a *by* prepozíció egyik használatával az alapcselekvések fejezhető ki. Parsons egyébként maga is elismeri egy alternatív elemzés jogosultságát, amely az úgynevezett relatív tematikus szerepek (az eseménypredikátumokkal indexált szerepek) bevezetésével kezeli a kétféle téma-argumentumot az eseményazonosság feltételezése mellett.²

A *buy* és a *sell* igék esetében is megpróbálkozhatunk egy alternatív magyarázattal, nem adva fel azt a feltevést, hogy a problematikus mondatok, így például (11) és (12), ugyanarról az eseményről szólnak. E magyarázat szerint az adásvétel részeseményekből összeálló komplex esemény, a *with a credit card* PP pedig nem a teljes komplex eseményt, hanem annak egyik részeseményét, a vevő cselekvését módosítja. Dolgozatom 5. részében ezt a megoldást próbálom meg bemutatni egy formális elemzésen belül.

A részesemények létezését szerintem a (20) és a (21) mondatok is alátámasztják:

- (20) John bought a car from Mary by paying with a credit card.
'János egy hitelkártyával fizetve vette egy autót Maritól.'
- (21) John bought the house from Mary by signing the contract.
'Azzal, hogy aláírta a szerződést, János megvette a házat Maritól.'

A *buy* ige esetében ezek a *by* prepozíciós frázisok nem alapcselekvéseket, hanem az adásvételi esemény részeseményeit fejezik ki. Sőt még olyan nyelvi adatot is találhatunk, amelynek a legkézenfekvőbb értelmezését az eseményazonossági feltevés nyújtja. Ilyen például a (22) mondat:

- (22) John bought the car from Peter and Peter sold it to him.
'János megvette az autót Pétertől, és Péter eladta neki azt.'

(22) második tagmondata redundáns, nem közöl új információt az elsőhöz képest. Úgy gondolom, ennek magyarázata nehézséget okozhat az olyan elméletek számára, amelyek a kérdéses eseményeket különbözőknek tartják, hiszen ez maga után vonná a tagmondatok igazságfeltételeinek különbözőségét, s a két esemény szükségszerű együttjárását csak a már említett körülményes és ontológiailag gazdaságosnak egyáltalán nem nevezhető módon, pl. a szituációk bevezetésével lehetne magyarázni.

Összefoglalva az eddigieket: Az eladási és a vételi esemény azonosítását:

² Ld. Parsons (1990:97–104)

1. Egyrészt az ontológiai gazdaságosság indokolja: ez a hipotézis felel meg Davidson eredeti minimalista ontológiájának, valamint eseményazonossági kritériumának is.
2. A feltevés megkönnyíti a tematikus viszonyok és az ezekkel összefüggő implikációk értelmezését.
3. A módosítók különbségére hivatkozó érv csak korlátozottan érvényes, s a részesemények bevonásával lehetőség nyílik például (11) és (12) különbségének alternatív magyarázatára az eseményazonosság fenntartása mellett.
4. Található az azonosságot alátámasztó adat is (22).

4. Leképezési elméletek

A leképezési elméletek azt vizsgálják, hogy milyen elvek alapján rendelhetők hozzá a predikátumok szemantikai argumentumai a grammatikai funkciókhoz. Az elméleteket többféleképpen lehet csoportosítani. Én Levin és Rappaport Hovav osztályozását vettem alapul, akik közvetlen és közvetítésen alapuló elméleteket különböztetnek meg. Felosztásukat az alábbi ábra szemlélteti (Levin – Rappaport Hovav 1996):

(A) Közvetlen leképezési elméletek

(B) Közvetítésalapú leképezési elméletek:

Thematikus esethierarchiák (GB) Közvetített leképezési elméletek

Makroszerepek

Proto-szerepek

A közvetlen elméletek (Direct Mapping Theories) az argumentumok szemantikai tulajdonságai alapján közvetlenül képezik le azokat a grammatikai funkciókra, a közvetítésen alapuló elméletek (Mediated Mapping Theories) pedig tematikus hierarchiák, makroszerepek vagy proto-szerepek közbeiktatásával teszik ezt.

A leképezési elméletek mindegyike számára problémát jelent az úgynevezett szimmetrikus predikátumok (pl. *kezet fog, hasonlít*), illetve a *buy* és a *sell* kezelése. A kérdés ez utóbbiakkal kapcsolatban az, hogy miért nem fejezhető ki az eladó a *buy*, illetve a vevő a *sell* igével alkotott mondatok alanyaként. Ezt ugyanis pusztán a leképezési elvek alapján nem lehetne indokolni, mivel az adásvételi eseményben betöltött szerepeik azonosak.

Dowty a proto-szerepekről szóló írásában (Dowty 1991) a hagyományos tematikus szerepek proto-szerepekkel való felváltását javasolta. A hagyományos szerepek nem alkalmasak a nekik szánt funkcióra, amelyet Dowty argumentum-indexelésnek nevez, ugyanis a definícióik vitatottak, és nem képesek mindig egyértelműen megkülönböztetni az argumentumokat egymástól. Dowty két proto-szerep, a Proto-ágens és a Proto-páciens bevezetése mellett érvel, amelyek az argumentumok implikációs tulajdonságaival jellemezhetők.

Proto-ágensi tulajdonságok:

- a. szándékos részvétel az eseményben/állapotban;
- b. érzékelés;
- c. esemény vagy állapotváltozás okozása egy másik szereplőben;
- d. mozgás (más résztvevőhöz viszonyítva);
- e. az ige által ábrázolt eseménytől független létezés.

A Proto-páciens:

- a. állapotváltozáson megy keresztül;
- b. inkrementális téma (meghatározott állapotváltozáson megy keresztül/keletkezik/elpusztul);
- c. hatást szenved el más résztvevőtől;
- d. mozdulatlan (más résztvevőhöz képest);
- e. nem létezik az eseménytől függetlenül, vagy egyáltalán nem létezik.

Az argumentumszelekciós elv értelmében például a tranzitív igék esetében a legtöbb proto-ágensi tulajdonsággal rendelkező argumentum lesz az alany; a legtöbb proto-páciensi tulajdonsággal rendelkező argumentum pedig a tárgy.

Dowty négy megállapítást tesz a *buy* és a *sell* igékkel kapcsolatban:

a) Ugyanazt a relációt fejezik ki (= lexikai szemantikai tételeik azonosak).

b) Azonosak a vevő/eladó szereplők proto-ágensi tulajdonságai: mindkét szereplő szándékosan vesz részt az eseményben, érzékel, és feltehetően egyformán járul hozzá az esemény okozásához. Ezek alapján tehát az argumentumok nem különböztethetők meg.

c) Eseményfüggő, nem pedig perspektívafüggő tematikus szerepekkel rendelkeznek. Korábban Talmy javasolta a hagyományos tematikus szerepek mellett a perspektívafüggő Alak és Hátér szerepek bevezetését (Talmy 1985), amelyek segítségével szerinte megmagyarázható az adásvétel-igék közti különbség, ha feltételezzük, hogy a *buy*-t tartalmazó mondatban a vevő az Alak, az eladó a Hátér, a *sell* esetében pedig fordított a helyzet.

d) A perspektivikus különbség magyarázata a diskurzuselemzés feladata. Az angolban az alanyi pozíció általában azt jelzi, hogy az ott szereplő elem ismert, és kapcsolódik a diskurzuselőzményekhez. (Ez az elv egyébként általánosan jellemző a topik szerepű összetevőre: a magyarban pl. nemcsak az alany lehet a topikpozícióban, de a topik választását a szövegkörnyezet döntően befolyásolja, hiszen az ismert és az új információt hordozó összetevő közül az előbbi kerül a topikba. A topik kiválasztásával szemben azonban a magyarban az alanyválasztás nem diskurzusfüggő).

Dowty felsorolt megállapításaival egyetértek, és úgy látom, hogy a leképezési elméletek nem képesek megmagyarázni a *buy* és a *sell* igék közti, alanyválasztásban kifejeződő különbséget. Másrészt viszont – adottnak véve – ez a különbség az argumentumok betöltődési sorrendjének megfelelő megválasztásával beépíthető az igék logikai szerkezetébe az eseményszemantikai reprezentációban. A következő részben ezt a megoldást, illetve a részeseményeket felhasználva a *with a credit card* ('egy hitelkártyával') módosító elemzésén keresztül megpróbálom bebizonyítani, hogy – a módosítók különbözőségére hivatkozó érv ellenére – (11) és (12) jólformáltságbeli eltérése miatt nem kell feladni az eseményazonossági hipotézist.

A *with a credit card* esetében a jólformáltsági eltérés két feltevés segítségével magyarázható:

A) A *buy* és a *sell* igék különböző függvényeket denotálnak.

B) A BUY és a SELL predikátumkonstansok által denotált eseményhalmazok azonosak, elemeik részeseményekből összeálló komplex események.

A)-ból adódik, hogy a függvények alanyi argumentumai nem lesznek azonosak. Természetesen a *buy*-nak és a *sell*-nek is lesz olyan részeseménye, amelynek ugyanaz az Ágense, mint a komplex eseményé. Csakhogy a módosító interpretációjára tett javaslatom értelmében a *sell* e részeseményének nem lehet eszköze a hitelkártya. A *with a credit card* javasolt szemantikája (ld. alább, (38')) alapján ugyanis kizárólag olyan részeseményeket képes módosítani, amelyek Ágense adott eseményleírás mellett a komplex esemény alanyi argumentumként betöltődő Ágensével azonos.

5. Az adásvétel-igék lexikális neo-davidsoniánus elemzése

E részben két levezetést mutatok be Landman (2000) lexikális neo-davidsoniánus elméletének felhasználásával. Az egyik a *John buys a book from Mary* ('János vesz egy könyvet Maritól') mondat logikai formájának levezetése (az igeidő figyelmen kívül hagyásával), amelynek célja a *buy* ige reprezentációjának bemutatása az eseményazonosság feltételezése mellett.

A másik levezetés célja, hogy bizonyítsa: a *buy a book with a credit card* ('hitelkártyával vesz egy könyvet') és a **sell a book with a*

credit card ('hitelkártyával ad el egy könyvet') VP-k közti jólformáltságbeli különbség kifejezhető eseményszemantikai eszközökkel.

Előzetesen néhány jelölési konvenció:

D: individuumok nem üres halmaza,

E: események nem üres halmaza,

$D \cap E = \emptyset$

Típusok: e: események, d: individuumok, t: igazságértékek

(23) $D(e) = E$; $D(d) = D$; $D(t) = \{0, 1\}$; $D\langle a, b \rangle = \{D(a) \rightarrow D(b)\}$

(24) $BUY, SELL \in CON \text{ pow}(e)$; $BOOK \in CON \text{ pow}(d)$; John, Mary $\in CONd$;

Mivel elemzésem szerint a *buy* igének két ágensi argumentuma van, az egyik javasolt változtatásom a tematikus szerepkonstansok kezelésére vonatkozik. Ennek értelmében e konstansok relációkat denotálnak. Az $\langle e, d \rangle$ típus konstansainak értékei (a tematikus szerepek) tehát nem függvények, hanem relációk.

(25) $D\langle e, d \rangle = (D(e) \times D(d)) \quad \Theta n \in CON \langle e, d \rangle$

Ennek következményeképpen ugyanahhoz az eseményhez több individuumot is kapcsolhat ugyanaz a tematikus szerep, vagyis több argumentum is rendelkezhet azonos tematikus szereppel. A komplex adásvételi eseménnyel így két Ágens-Beneficiens, illetve két Téma szerepű argumentum áll relációban. A komplex esemény részeseményei a vevő cselekvése, az eladó cselekvése, valamint az absztrakt síkon zajló tulajdonviszony-változások, vagyis az áru és az ellenérték birtokviszonyának megváltozása.

Az azonossági hipotézis értelmében kimondhatjuk a *buy* és a *sell* igék reprezentációjának részét alkotó predikátumkonstansok denotációjának azonosságát:

(26) $\lambda e. e \in BUY = \lambda e. e \in SELL$

Landman (2000) jelölésmódja eltér a szokásostól, ezért némi magyarázatot igényel. Ő az igei konstansokat eseményhalmazokként interpretálja. Így pl. a 'János sétál.' mondatot a $\exists e[SÉTÁL(e) \ \& \ Ag(e) = j]$ helyett a $\exists e \in SÉTÁL: Ag(e) = j$ formulával reprezentálja, amely szerint létezik a sétálási események halmazában egy olyan esemény, amelynek Ágense János.

A (27)-es formula a *buy* ige jelentésreprezentációját szemlélteti:

(27) $buy \rightarrow \lambda y \lambda x \{e \in BUY : Ag-Ben(e, x) \& \exists u \exists v : Ag-Ben(e, u) \& Th(e, y) \& Th(e, v) \& \exists e_1, e_2, e_3, e_4 : e = e_1 \sqcup e_2 \sqcup e_3 \sqcup e_4 \& Ag(e_1, x) \& Ben(e_1, u) \& Th(e_1, v) \& Ag(e_2, u) \& Ben(e_2, x) \& Th(e_2, y)\}$, ahol
 x: vevő (alanyi argumentum); y: áru (tárgyi argumentum); u: eladó (a from-PP argumentuma); v: ellenérték
 Részesemények: e1: a vevő cselekvése; e2: az eladó cselekvése e3: birtoklástranszfer (áru); e4: birtoklástranszfer (ellenérték)

A neo-davidsoniánus szemantikában meg kell különböztetni az ige tág és szűk értelemben vett denotációját. A kompozicionalitás miatt a *buy* szemantikai reprezentációjába bele kell, hogy tartozzon a vonatoknak megfelelő argumentumigény, de szűk értelemben a *buy* igének a BUY konstans felel meg, amelynek egyedüli argumentuma egy eseményváltozó.

A *buy* jelentése tehát egy olyan függvény, amely az áruhoz és a vevőhöz azoknak az adásvételi eseményeknek a halmazát rendeli, melyeknek Ágens-Beneficiense a vevő és Témája az áru.

(28) szerint feltételezhetjük, hogy a birtokviszony-változás két állapotváltozást jelent, amelyek az $\langle s, \langle s, t \rangle \rangle$ típusú BECOME relációval (ahol s az állapotok típusjele), illetve a $\langle d, \langle d, \langle s, t \rangle \rangle \rangle$ típusú POSS birtoklási relációval fejezhető ki. A BECOME (Válik) reláció állapotokat kapcsol össze. Modellelméleti értelmezéséhez az állapotok halmazán részbenrendezést kell bevezetni, amely szerint minden állapot közvetlen követője a következményállapota. Értelmezése: $\|BECOME(s_1, s_2)\| = 1$ hha s_2 az s_1 következményállapota a részbenrendezés szerint. A POSS reláció értelmezése kézenfekvő: a birtokoshoz és a birtokhoz a birtokviszonyoknak megfelelő állapotokat rendeli, amelyek (s_1 és s_2 , illetve s_3 és s_4) időben is követik egymást ($<$).

(28) Minden e_3 , (illetve e_4), x, y, u, v esetében:
 $\exists s_1 \exists s_2 : s_1 < s_2 \& BECOME(s_1, s_2) \& POSS(u, y, s_1) \& POSS(x, y, s_2)$
 $\exists s_3 \exists s_4 : s_3 < s_4 \& BECOME(s_3, s_4) \& POSS(x, v, s_3) \& POSS(u, v, s_4)$

A *John buys a book from Mary* mondat levezetéséhez Landman (2000) általánosított függvényalkalmazási APPLY műveletét használtam fel, amely az összeálló típusok esetén függvényalkalmazást, az össze nem illőek esetén pedig típusemelést és függvényalkalmazást jelent.³

A levezetés során először a *buy* (megvesz) igét alkalmazzuk az *a book* (egy könyv) NP-re mint tárgyi argumentumra:

³ Az általánosított függvényalkalmazás (APPLY) műveletéhez be kell tehát vezetni a LIFT típusemelő függvényt. Legyen $T = \langle \langle d, t \rangle, t \rangle$ az NP-k típusa. Ekkor LIFT a tranzitív igéket a $\langle d, \langle d, pow(e) \rangle \rangle$ típusból a $\langle T, \langle d, pow(e) \rangle \rangle$ típusba emeli, vagyis: $LIFT[V] = \lambda T \lambda x \{e \in E : T(\lambda y.e \in V(x, y))\}$.

(29) $a \text{ book} \rightarrow \lambda P. \exists z \in \text{BOOK} : P(z)$

(30) APPLY [BUY[A BOOK]]

(30') $\text{buy a book} \rightarrow \lambda x \{e \in \text{BUY} : \exists y \in \text{BOOK} : \text{Ag-Ben}(e,x) \ \& \ \exists u \exists v : \text{Ag-Ben}(e,u) \ \& \ \text{Th}(e,y) \ \& \ \text{Th}(e,v) \ \& \ \exists e_1, e_2, e_3, e_4 : e = e_1 \sqcup e_2 \sqcup e_3 \sqcup e_4 \ \& \ \text{Ag}(e_1, x) \ \& \ \text{Ben}(e_1, u) \ \& \ \text{Th}(e_1, v) \ \& \ \text{Ag}(e_2, u) \ \& \ \text{Ben}(e_2, x) \ \& \ \text{Th}(e_2, y)\}$

A következő lépésben a "predication" (predikáció) művelettel⁴ explicitté, vagyis hozzáférhetővé tesszük az egzisztenciálisan lezárt u változót, amely az eladói argumentumnak felel meg.

(31) PRED [BUY A BOOK, Ag-Ben(e,u)]

Ezután a *from Mary* PP-t alkalmazzuk a *buy a book* VP-re:

(32) APPLY [FROM MARY [BUY A BOOK]]

(32') $\text{buy a book from Mary} \rightarrow \lambda x \{e \in \text{BUY} : \exists y \in \text{BOOK} : \text{Ag-Ben}(e,x) \ \& \ \exists v : \text{Ag-Ben}(e,m) \ \& \ \text{Th}(e,y) \ \& \ \text{Th}(e,v) \ \& \ \exists e_1, e_2, e_3, e_4 : e = e_1 \sqcup e_2 \sqcup e_3 \sqcup e_4 \ \& \ \text{Ag}(e_1, x) \ \& \ \text{Ben}(e_1, m) \ \& \ \text{Th}(e_1, v) \ \& \ \text{Ag}(e_2, m) \ \& \ \text{Ben}(e_2, x) \ \& \ \text{Th}(e_2, y)\}$

Az utolsó lépésben (33) az alanyi argumentum betöltésére és az eseményargumentum egzisztenciális lezárására kerül sor.

(33) John buys a book from Mary. \rightarrow
'János vesz egy könyvet Maritól.'

$\exists e \in \text{BUY} : \exists y \in \text{BOOK} : \text{Ag-Ben}(e, j) \ \& \ \text{Ag-Ben}(e, m) \ \& \ \text{Th}(e, y) \ \& \ \exists v : \text{Th}(e, v) \ \& \ \exists e_1 e_2 e_3 e_4 : e = e_1 \sqcup e_2 \sqcup e_3 \sqcup e_4 \ \& \ \text{Ag}(e_1, j) \ \& \ \text{Ben}(e_1, m) \ \& \ \text{Th}(e_1, v) \ \& \ \text{Ag}(e_2, m) \ \& \ \text{Ben}(e_2, j) \ \& \ \text{Th}(e_2, y)$

A másik fontos javaslatom a *with* prepozíció szemantikájának módosítására vonatkozik. Ennek értelmében a prepozícióval alkotott eszközhatározói szerepű PP a komplex események esetében nem a teljes eseményt, hanem annak egyik atomi részeseményét módosítja, mégpedig azt, amelynek az Ágensé azonos a komplex eseménynek azzal az Ágensével, amelyik a mondat alánya.

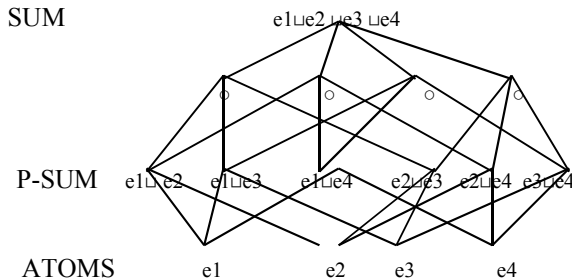
Az atomi részesemény fogalmának értelmezéséhez szükség van a részeseményekre vonatkozó részbenrendezés bevezetésére. A komplex

⁴ Landman (2000:70)

eseményeket denotáló *buy* ige részeseeményei részbenrendezett halmazt alkotnak a része-reláció tekintetében, s egy fémhálóval reprezentálhatók.

(34) $\langle D, \sqcup \rangle$ egy egyesítésre zárt szabad fémháló: $a \sqsubseteq b$ hha $\sqcup\{a,b\} = b$ a *minimális elem* (*atom*, ($a \in AT$)) $\langle D, \sqcup \rangle$ -ben, hha $\neg \exists d \in D: d \sqsubseteq a$ és $d \neq a$
 Atomok halmaza: $\forall e \in E: AT(e) = \{a \in AT : a \sqsubseteq e\}$

(35)

A fémhálóban az atomi események részösszegeit (P-SUMS) az alábbiak szerint értelmezhetjük:

$e1 \sqcup e2$: fizikai sík (a vevő és az eladó cselekvése); $e3 \sqcup e4$: absztrakt sík (a birtokviszony-változások); $e1 \sqcup e3$: transzfer (áru); $e2 \sqcup e4$: transzfer (ellenérték).

A *with a credit card* ('egy hitelkártyával') PP alaptagjának interpretációját tehát úgy kell megváltoztatni, hogy az atomi részeseeményeket módosítsa, ezért a szokásos értelmezése (36) helyett a (37) szerinti interpretációt használhatjuk fel:

(36) $with \rightarrow \lambda z \lambda V \lambda y \lambda x. \{e \in V(x,y) : Instr(e) = z\}$

(37) $with \rightarrow \lambda z \lambda V \lambda y \lambda x. \{e \in V(x,y) : \exists en \in AT(e) : Ag(e, x) \ \& \ Ag(en, x) \ \& \ Instr(en, z)\}$

A *with a credit card* PP interpretációja az alábbiak szerint alakul:

(38) APPLY [WITH[A CREDIT CARD]]

(38') $with \ a \ credit \ card \rightarrow \lambda V \lambda y \lambda x \{e \in E : \exists z \in CREDIT_CARD : e \in V(x,y) \ \& \ \exists en \in AT(e) : Ag-Ben(e, x) \ \& \ Ag(en, x) \ \& \ Instr(en, z)\}$

Ennek megfelelően a *buy a book with a credit card* ('venni egy könyvet hitelkártyával') levezetésének végeredményeként (40') azoknak az eseményeknek a halmazához jutunk, amelyekre igaz, hogy vételi események, és alanyi argumentumuk Ágense egy olyan atomi részeseménynek – a vevő cselekvésének – amelynek az eszköze a hitelkártya.

(39) APPLY [WITH A CREDIT CARD [BUY]]

(40) APPLY [BUY WITH A CREDIT CARD[A BOOK]]

(40') *buy a book with a credit card* $\rightarrow \lambda x \{e \in \text{BUY} : \exists y \in \text{BOOK} : \text{Ag-Ben}(e, x) \ \& \ \exists u \exists v : \text{Ag-Ben}(e, u) \ \& \ \text{Th}(e, y) \ \& \ \text{Th}(e, v) \ \& \ \exists e_1, e_2, e_3, e_4 : e = e_1 \sqcup e_2 \sqcup e_3 \sqcup e_4 \ \& \ \text{Ag}(e_1, x) \ \& \ \text{Ben}(e_1, u) \ \& \ \text{Th}(e_1, v) \ \& \ \text{Ag}(e_2, u) \ \& \ \text{Ben}(e_2, x) \ \& \ \text{Th}(e_2, y) \ \& \ \exists z \in \text{CCARD} : \exists e_n \in \text{AT}(e) : \text{Ag-Ben}(e, x) \ \& \ \text{Ag}(e_n, x) \ \& \ \text{Instr}(e_n, z)\}$

A *sell* alanyi, utolsóinak betöltődő argumentuma az eladó. A komplex adásvételi eseménynek azonban nincs olyan részeseménye, amelyre együttesen teljesülne, hogy Ágense azonos a *sell* által denotált függvény alanyi argumentumával (amely az eladó) és az eszköze a hitelkártya (ugyanis az eladó cselekvésének nem lehet eszköze a hitelkártya). A *with a credit card* módosítót pedig a *sell* esetében csakis ilyen részeseményre lehetne alkalmazni – hiszen a jelentését úgy adtuk meg, hogy ha a *sell*-re alkalmazzuk, akkor a vele módosítható részeseményekre teljesülni kell, hogy Ágensük a *sell* alanyával, vagyis az eladóval azonos. Ezért a *sell*-re alkalmazott eszközhatározóval kiegészített VP (a **sell a book with a credit card* ('eladni egy könyvet hitelkártyával')) levezetésének (42') kompozicionális szemantikája lehetetlenné teszi, hogy a formula denotációjába komplex események tartozzanak, vagyis a levezetés eredményeképpen üres eseményhalmazt kapunk. Ennek következtében a **sell a book with a credit card* VP-vel alkotott mondatok igazságfeltételei sohasem teljesülhetnek, ami magyarázza az ilyen mondatok rosszulformáltságát.

(41) APPLY [WITH A CREDIT CARD[SELL]]

(42) APPLY [SELL WITH A CREDIT CARD [A BOOK]]

(42') **sell a book with a credit card* $\rightarrow \lambda x \{e \in \text{SELL} : \exists y \in \text{BOOK} : \text{Ag-Ben}(e, x) \ \& \ \exists u \exists v : \text{Ag-Ben}(e, u) \ \& \ \text{Th}(e, y) \ \& \ \text{Th}(e, v) \ \& \ \exists e_1, e_2, e_3, e_4 : e = e_1 \sqcup e_2 \sqcup e_3 \sqcup e_4 \ \& \ \text{Ag}(e_1, x) \ \& \ \text{Ben}(e_1, u) \ \& \ \text{Th}(e_1, v) \ \& \ \text{Ag}(e_2, u) \ \& \ \text{Ben}(e_2, x) \ \& \ \text{Th}(e_2, y) \ \& \ \exists z \in \text{CCARD} : \exists e_n \in \text{AT}(e) : \text{Ag-Ben}(e, x) \ \& \ \text{Ag}(e_n, x) \ \& \ \text{Instr}(e_n, z)\}$

6. Kognitív megközelítések és a kontextus szerepe

Dolgozatom utolsó részében a bevezetésben említett harmadik kérdéssel foglalkozom: azzal, hogy az adásvétel-igék reprezentációjában milyen mértékben kell szerepelnie a beszélők világra vonatkozó ismereteinek. Ennek kapcsán kitérek néhány alternatív elemzésre is.

A kognitív szemantikai elméletek szerint a jelentések a „fejünkben vannak”, így ezek az elméletek a nyelvi kifejezések és a megismerés, a mentális fogalmi reprezentációk viszonyát vizsgálják. Többnyire feltételezik, hogy a szótár valójában egy enciklopédia, amelyben nem választhatók szét egymástól a szemantikai és a világra vonatkozó tudás elemei. Ezzel szemben a klasszikus modelleméleti megközelítés a szemantika és a szemantika ismeretének szétválasztásán alapul, és a kifejezéseket egy modell elemeivel hozza kapcsolatba.

A kognitív szemantikában – így például Jackendoff konceptuális szemantikájában – lehetőség nyílik a kifejezések közti perspektivikus különbségek reprezentálására. Jackendoff (1990:191) szerint a *sell* és a *buy* igék abban különböznek, hogy a *buy* szemantikai reprezentációjában a vevő, a *sell* esetében viszont az eladó a CAUSE (Okoz) függvény első argumentuma, vagyis a birtoktranszfer okozója.

A keretszemantikai megközelítéssel kapcsolatban kérdéses, hogy mennyire elfogadható az az álláspont, amely szerint a *buy* ige jelentésébe nemcsak a minimálisan szükséges elemek, hanem sztereotipikus vagy enciklopédikus komponensek is tartoznak.

Fillmore (1976) szerint például a *buy* és a *sell* igék tág értelemben vett jelentésébe beletartoznak a világismeret olyan elemei is, mint a tulajdonjog, a pénzhasználat vagy az implicit szerződés fogalmának ismerete. Hudson (2002) pedig feltételezi, hogy az adásvétel-igék esetében az esemény lejátéshozása tipikus helyszínének, az üzletnek az ismerete is beletartozik a jelentésbe. Tisztázásra szorul tehát, hogy a modelleméleti és a kognitív megközelítések integrálására törekvő elméleteknek milyen mértékben kell az enciklopédikus ismereteket tartalmaznia.

Végül szeretnék megemlíteni egy olyan problémát is, amely egyformán fontos mindegyik irányzat számára. Az adásvétel-igékkel alkotott mondatok jelentése ugyanis bizonyos elemek értékeire parametrizált, és a megnyilatkozás kontextusában válik teljessé. Három tényezőt emelnék ki: a részesemények időbeli sorrendjét (ez nagymértékben függ az adásvétel típusától), a részesemények szereplőit – akik nem feltétlenül azonosak a teljes esemény szereplőivel, hiszen azok megbízottak útján is lebonyolíthatják az üzleti tranzakciót –, és végül azt, hogy az árutranszfer Beneficiense sem mindig azonos a vevővel (ez fordul elő például akkor, ha ajándékba veszünk valamit egy ismerősünknek). Az ilyen parametrikus elemeket a szemantikai elméletek általában az ún. default-értékek bevezetésével szokták kezelni. A default-érték a részesemények

időrendje esetében az egyidejűség, a részesemények szereplői default módon azonosak a komplex esemény szereplőivel, az árutranszfer kedvezményezettje pedig alaphelyzetben default módon a vevővel azonos.

7. Összegzés

Dolgozatomban amellett érveltem, hogy a *buy* és a *sell* igék (a nekik megfelelő konstansok) ugyanazt az eseményhalmazt denotálják. Egy formális elemzés keretében a *with a credit card* módosító példáján keresztül bemutattam, hogyan lehet a részesemények felhasználásával megoldani a módosítók különbségéből adódó nehézséget, amely így nem hozható fel ellenérvként az eseményazonosság hipotézise ellen. Végül pedig az adásvétel-igék kognitív szemantikai reprezentációjával és a kontextus szerepével kapcsolatban tettem néhány megállapítást.

Irodalom

- Bayer, S. L. (1997): *Confessions of a Lapsed Neo-Davidsonian*. New York: Garland Publishing Inc.
- Davidson, D. (1967): The Logical Form of Action Sentences. In: N. Rescher (ed.) *The Logic of Decision and Action*. Pittsburg: U. Pittsburg Press.
- Dowty, D. (1991): Thematic proto-roles and argument selection. *Language* 67(3): 547–619.
- Fillmore, C. (1976): Frame Semantics and the Nature of Language. *Annals of the New York Academy of Science* 280.
- Hudson, R. (2002): *Buying and Selling in Word Grammar*. (www.phon.ucl.ac.uk/home/dick/buying.htm)
- Jackendoff, R. (1990): *Semantic Structures*. Cambridge: The MIT Press
- Landman, F. (2000): *Events and Plurality*. Dordrecht: Kluwer.
- Levin, B. – Rappaport Hovav, M. (1996): *Verb Semantics and Argument Realization*. (www-csli.stanford.edu/~beth/pubs.html)
- Levin, B. – Rappaport Hovav, M. (1997): Lexical Semantics and Syntactic Structure. In: *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. London: Blackwell.
- Parsons, T. (1990): *Events in the Semantics of English*. Cambridge: The MIT Press
- Talmy, L. (1985): *Figure and ground as thematic roles*. Paper presented at the 1985 Annual Meeting of the Linguistic Society of America. Seattle.

FELSZÓLÍTÓ MÓD A HALADZS NYELVBEN

Keller László

Szegedi Tudományegyetem, Altajisztikai Tanszék

A török nyelvek feltérképezése az 1910-es években lényegében befejeződött. Elkészült Radloff monumentális török-orosz-német szótára (Radloff I–IV.). Ezt követően a kutatások súlypontját az értékelő-elemző tevékenység, az összehasonlító vizsgálatok jelentették, és egyre nagyobb hangsúlyt kapott az egymás után előkerülő nyelvmlékek feldolgozása is. Egy-egy új török nyelv, lokális török dialektus felbukkanása különösen nagy tudományos jelentőséggel bír.

Az 1940-es évek legelején két iranista – egymástól függetlenül – egy addig ismeretlen török nyelvről számolt be. Vladimir Minorsky egy 1906-os és egy 1917-es kutatóút török nyelvi gyűjtéséből adott izelítőt (1940). A perzsa Mogäddäm pedig a közép-iráni helyi nyelvjárások feldolgozása során lejegyzett török gyűjtését rendezte sajtó alá (1939). Annak ellenére, hogy mindkét szerző az új nyelv, a haladzs különleges voltára igyekezett rámutatni, a turkológusok körében e két tanulmány, csaknem harminc évig visszhang nélkül maradt.

1968 márciusában a göttingeni egyetem turkológus professzorának, Gerhard Doerfernek a tanítványai – S. Tezcan, W. Hesehe és H. Scheinhardt – első alkalommal jártak a haladzsok között, hogy a korábbi gyűjtéseket ellenőrizve feltérképezzék a haladzs nyelvterületet (Doerfer 1969:721, 1991:104).²¹ Egy második kutatóút folyamán Doerfer, Tezcan és P. Radžabi újabb haladzs falvakat keresett fel. Ekkor, a szólisták kibővítésén túl néprajzi anyagot is gyűjtöttek (Doerfer 1991:104, vö.: Doerfer 1971:1–21).

1971-ben Doerfer újra megjelentette Mogäddäm anyagát, melyet egy-két rövid szólistával egészített ki: a „Khaladj Materials” az egyetlen nagyobb mennyiségű nyelvi anyag volt, mely a haladzs „újrafelfedezését” követő években közlésre került (vö.: Ščerbak 1973:111–115; Berta 1982:439). A turkológusok további haladzs anyaghoz csak 1980-ban jutottak, amikor Doerfer és Tezcan gondozásában megjelent a harrabi dialektust feldolgozó „Wörterbuch des Chaladsch” (DT) című nyelvjárási szótár (vö.: Berta 1982:438–441).

Az anyagközlést megelőzően Doerfer számos cikket publikált, melyekben saját, a haladzsban megőrzött ősi török vonásokat érintő

²¹ Doerfer a haladzs nyelvet már Minorsky és Mogäddäm gyűjtése alapján is egy új, önálló török nyelvágnak tartotta. A haladzsok között végzett kutatómunkája csak megerősítette elképzelésének igazában (Doerfer 1968:107, 1969:724).

elképzelései láttak napvilágot. (Részletes bibliográfia található: DT 1980:71–73; Doerfer 1994:16–20). Ilyen archaikus jegynek tartotta az őstörök **p*- haladzs *h*- képviselőjét (Doerfer 1971:163–165, 1977:26, vö.: Doerfer 1981 és 1982), a *-*d*- továbbélését (Doerfer 1971:162–163, 1977:26), vagy a haladzsban megőrzött régi török hármas *rövid : hosszú : félhosszú* magánhangzó-kvantitást (Doerfer 1971:239–240, 1977:26, vö.: Doerfer 1976).

Nézetei nem maradtak visszhang nélkül. Zejnalov kétségbe vonta Doerfer osztályozását, mely szerint a haladzs nyelv önálló nyelvágnak tekinthető. Véleménye szerint a haladzs nem más, mint egy régi török elemeket őrző azeri nyelvjárás (Zejnalov 1972:79; Doerfer válasza 1974; ld. még Doerfer 1983). Ščerbak a „Khaladj Materials”-ról írt recenziójában élesen bírálta Doerfer elképzelését az őstörök magánhangzók hármas oppozíciójáról (1973:112–113). Szerinte az, amit Doerfer *rövid : hosszú* fonematikus szembenállásnak tart, nem egyéb egyszerű fonetikai eltérésnél (Ščerbak 1977:54). Doerfer ekkor még megvédte elképzelését az őstörök hármas kvantitás kérdésében, később azonban visszakozott, és az őstörök kettős oppozíció mellett foglalt állást (Doerfer 1988a:11–12, 1988b: 23–73).

A harrabi szótár megjelenését követően újabb tanulmányok láttak napvilágot (ezek bibliográfiai jegyzéke: Doerfer 1987a:3–4), majd ismét egy jelentősebb anyagközlés következett. A „Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch” (1987a) című munka első kötete két szólistát tartalmaz. Az egyik jelentéstani szempontok alapján csoportosítja az adatokat, a másik alfabetikus sorrendben tartalmazza a felgyűjtött szavakat. A második kötet térképei az egyes szavak és nyelvtani jelenségek nyelv földrajzi elterjedését mutatják.

Az elmúlt másfél évtizedben számtalan közlemény (vö.: Doerfer–Tezcan 1994:16–20) mellett további két alapvető munka jelent meg. 1988-ban Doerfer elkészítette a haladzs nyelv összefoglaló grammatikáját (Doerfer 1988a). 1994-ben minden eddiginél nagyobb mennyiségű haladzs anyag kiadására került sor: az expedíciók során gyűjtött haladzs folklórszövegek, mesék, találós kérdések, közmondások jelentek meg (Doerfer–Tezcan 1994). Az utóbbi munka jelentősége elvitatathatatlan, hiszen a haladzs szövegek tanulmányozása ettől kezdve mindenki számára lehetővé vált.

A haladzs nép történetét még ma is homály fedi. A népnév első ízben a középkori mohamedán geográfusok munkáiban tűnik fel. ‘Ubaydallah ibn Hordābeh szerint a haladzsok a IX. században Balasagun és Isbidžāb között éltek. Egyéb történeti forrásokban a haladzs elnevezés Közép-Ázsiában, a mai Afganisztán és India területén is megjelenik (Kmoskó 1997:108). Ezeket az információkat egészíti ki az 1070-es években Maḥmūd al-Kāšgarī „*Dīwān Luġāt at-Turk*” című szótárában,

amikor egy olyan török nyelvről ír, melynek jellemzői a mai haladzs nyelv felé mutatnak. Az általa *argu*-nak nevezett török nyelvet szerinte az Isbidžab és Balasagun közötti vidéken beszélték (Kāšg: 76).²² Gerhard Doerfer a különféle forrásokat elemezve a haladzok korai történetének négy fázisát rekonstruálta (Doerfer 1987a:422–423):

1. A mai haladzok elődei egy olyan *argu* törzs tagjai lehetettek, amely – iráni elemeket magába olvasztva – közeli szomszédságban élt egy „haladzs” elnevezésű oguz csoporttal. Ezekről az *argu*król tudósít Kāšgarī. Ez a csoport később valószínűleg eltűnt Közép-Ázsia egyéb török nyelvű népei között.

2. A mai haladzok elődei a IX. században Horaszánban telepedtek le, ahol szorosan együtt éltek azzal a „haladzs” nevű oguz törzscsoporttal, melynek később a nevét is felvették.

3. A haladzok elődei vagy a mongolok elől (1219-ben) menekültek, vagy közvetlenül Dzsingisz megjelenése után (de mindenképpen 1370 előtt) vándoroltak a mai Irán középső részére.

4. Elképzelhető, hogy egy kisebb haladzs csoport tovább vonult dél felé (Fārs), majd egy részük visszatérhetett Közép-Iránba.

Ma a haladzok mintegy 24 ezer főt számláló közössége Qumtól nyugatra, Teherántól körülbelül 200 kilométerre délnyugatra, hozzávetőleg ötven faluban él. Általában két-, illetve háromnyelvűek. Anyanyelvük mellett az azeri törököt és a perzsát használják.

A Közép-Iránban beszélt haladzs nyelv kitüntetett helyzetét viszonylag kései “felfedezésén” túl, számos ősi török nyelvi jegy megőrzése, grammatikájának figyelemre méltó kuriózumai is igazolják. A több nyelvi sajátosság egyike a haladzs imperativus, melynek végleges magyarázata, történeti értékelése még várat magára.

A felszólító mód kifejezésében a köztörök nyelvek egységes képet mutatnak. Az igei bázist, az egyszerű igetövet azok a felszólító módú igei személyragok követik, melyek történeti előzményei már az ótörök rovásírásos feliratokban, a törökség legkorábbi nyelvemlékeiben is előfordulnak (Tekin 1968:187–188). A negatív alakokban, közvetlenül az igetőhöz a tagadást jelző *-ma-* toldalék járul (vö.: Gabain 1950:111; Brockelmann 1954:224).

Az igei személyragok alaki különbségeitől eltekintve a csuvas állító formák ugyanezt a sémát követik. A negatív felszólítás azonban a köztöröktől eltérő módon alakult. A csuvasban a tiltást egyes és többes szám első személyben a *mar* (ČuvRS:228a–b) posztpozitív tiltószó, más személyekben a prepozitív *an* (ČuvRS:34a) tiltószócska és a megfelelő

²² Az *argu* és Kāšgarī egyéb török nyelveinek összehasonlítására vö.: Doerfer 1987b: 108–111, az *argu* és a haladzs összevetésére vö.: Doerfer 1987a:419, 1987b:111–113.

felszólító forma összetétele fejezi ki (Krueger 1961:159; Róna–Tas 1987:46).

igei bázis [+ -mA- tagadó morféma] + felszólító módú igei személyrag					
IMP.SG2.		IMP.PL2.		IMP.SG3.	
állító	tagadó	állító	tagadó	állító	tagadó
<i>gel</i>	<i>gelme</i>	<i>gelin</i>	<i>gelmeyin</i>	<i>gelsin</i>	<i>gelmesin</i>
<i>kil</i>	<i>an kil</i>	<i>kilër</i>	<i>an kilër</i>	<i>kiletër</i>	<i>an kiletër</i>
<i>yä'kü</i>	<i>kälmä</i>	<i>yäk'äy</i>	<i>kälmäy</i>	<i>yä'küktä</i>	<i>kälmätä</i>
gyere	ne gyere	gyertek	ne gyertek	jöjjön	ne jöjjön

1. tábla. A török nyelvek felszólító alakjainak összefoglalása²³

A török nyelvek többségére érvényes általános modell a haladzs imperativus kapcsán érvényes. Mégis, a haladzs valamint a köztörök és a csuvas felszólító formák között két lényeges különbség állapítható meg. Egyrészt, a haladzs felszólító mód igei személyragjainak többsége sem a köztörök, sem a csuvas alakokkal nem egyeztethető, másrészt, míg a köztörök nyelvekben és a csuvasban a személyragot megelőző igei bázist minden esetben az egyszerű igező jelenti, a haladzs nyelv összetett szerkezeteket mutat. Kivételt jelent a haladzs tiltás kifejezése, ami teljes egészében a köztörök mintát követi (vö.: 1. tábla).

Doerfer szerint a haladzs imperativus az igei bázist érintő formai kritériumok alapján tíz kategóriába sorolható. Áttekintve a különböző típusokat – az első kivételével, ahol az igei bázist alkotó összetételnek végleges magyarázata még nem született meg – valamennyi esetben analitikus szerkezet, egykori határozói igenév és segédige kontaminációja rekonstruálható.

A segédigével bővített igei összetételek használata nem szokatlan a török nyelveknél, melyek egyik általános jellemzője az igeragozási rendszer rendkívüli formagazdagsága. Az egyszerű igei formákon túl az ige szemlélet különböző aspektusait, az eltérő igemódot, igeidőt legtöbbször segédigével kombinált összetételek fejezik ki. Ezek az analitikus formák már a legkorábbi összefüggő nyelvemlékekben, a VIII. század ótörök rovásfelirataiban előfordulnak, ma pedig a Turcia egész területén nyomon

²³ A török nyelvek különböző grammatikái a Sg1. és Pl1. alakokat általában külön tárgyalják, így itt sem került felsorolásra. Az Imp.Pl3. lényegében megegyezik az Imp.Sg3. alakkal.

követhetők. A haladzs nyelv ebben a tekintetben is különleges helyzetben van, mivel határozói igenevet követő segédigék használatára a felszólító szerkezeteken túl egyetlen példa sem utal.

1. A haladzs felszólító mód első típusánál – **igető + -i/-y(i) + felszólító módú igei személyragok** – az igei bázist alkotó összetétel második, mássalhangzó után *-i*, magánhangzó után *-y* vagy *-yi* elemét még nem sikerült meggyőzően magyarázni. Ez a kategória az egy szótagú, a magánhangzóra végződő több szótagú szavak és a műveltető képző után, illetve a két mássalhangzóra végződő szavaknál általános (Doerfer 1972:302, 306-307, 1988a:185). A mai igei bázis valószínűleg egy kontamináció eredménye, melynek előzménye egy konverbum segédigével alkotott összetétele lehetett, ahol a határozói igenév magánhangzóra, vagy *-y*-re végződött (Doerfer 1970:320). Az összevonódás azonban mára olyan mértékű, hogy a segédige azonosítása szinte lehetetlen.

2. A második típus – **igető + -īr/-ur + felszólító módú igei személyragok** – esetében a felszólító módú igei bázist az igeő és egy *-īr-*, illetve *-ur-* elem összetétele alkotja. Bár az igei bázis történetileg könnyen magyarázható, a határozói igenevet követő segédige azonosítása kapcsán több lehetőség is felmerülhet. Így az *ār-* régi török létige, a főigeként ‘ad’ jelentésű *ber* és a ‘jár’ jelentésű *yūr* (Doerfer 1972:307–308, 326, 1988a:186). A legmeggyőzőbbnek ez utóbbi megoldás tűnik, ahol a magánhangzó alakulása szabályos (a mai haladzs forma *yīr-*), a szókezdő kontaminációja természetes. Bár a *yūr-* ige a legkorábbi nyelvelméleinkből még nem adatolt, a XIII. századi középtörök nyelvelmélekben, a „Codex Cumanicusban” már segédigei funkcióban is előfordul:²⁴ duratív jelentésárnyalatot kölcsönöz a főigének (vö.: ótör. *yori-* segédige Tekin 1968:120; Kononov 1980:199).

3. A harmadik típusú imperativus – **igető + -Up(A) + felszólító módú igei személyragok** – a haladzs felszólító mód második leggyakrabban előforduló kategóriája. Használata a szenvedő, visszaható és kölcsönös igékre korlátozódik, de előfordul a tárgyatlan, állapotváltozást jelentő igék esetében is (Doerfer 1972:308, 1988a:186). Talán a legegyszerűbben magyarázható szerkezet, hiszen addig, amíg a második

²⁴ Grønbech szerint valószínűleg ez a *yūr-* segédige szerepel a „Codex Cumanicus” 8. és 16. találós kérdésében:

CC 60(11) kv̄ altūdozn olçi **keliyrir** Kün altundän älçi **keliy(w)rir**,A Nap alól követ jön,komis birgi tar[...] (12) **keliyrkōmiš birgī tar[tüp] keliy(wri)r**.ezüst kürtöt fűjva jön.az altundα elçi **keliyr** Ay altundä(n) elçi **keliy(wri)r**.A Hold alól követ jön.altū birgi tar[...] (13) **keliyr altun birgī tar[tüp] keliy(wri)r**.arany kürtöt fűjva jön.ol [...]Ol [...]Ez a [...] CC 60(26) bes basli elçi **keliyr**. Beš bašlī elçi **keliy(wri)r**.Öt fejű követ jön. ol etikdā̄ bes barmak bar[...] Ol etikdän beš barmaq [...]A csizmából öt ujj [...]

típus kapcsán az *är-* létige mint lehetséges megoldás került szóba segédigeként, ebben az esetben a rekonstrukciója biztosnak látszik: haladzs *qāluḥ ärtä* (*arta*) ‘er soll bleiben’ < östör. *kālap ärtä* (vagy hasonló) ‘bleibend soll-er-sein’ (Doerfer 1972:327).²⁵

4. A *negyedik típusban* – **igető + -Al + felszólító módú igei személyragok** – Doerfer egy 1972-es tanulmányában még csak két igét említ, de a haladzs nyelv grammatikáját feldolgozó monográfiájában további négy példával gazdagítja az ide tartozó igék körét (Doerfer 1972:310, 1988a:186–87).²⁶ Ezekben az esetekben az összetett igei bázis valószínűleg egy régi konverbum + *al-* szerkezet képviselője, ahol az *al-* ige inchoatív szemléletet fejez ki (Doerfer 1972:328; vö.: Brockelmann 1954:328; Räsänen 1957:176). A második, harmadik és negyedik típus használata visszaszorulóban van az első típus egyre növekvő térnyerésével szemben (Doerfer 1972:310).

5. A haladzs imperativus ötödik típusába – **igető + -ä/ü-k(ä) + felszólító módú igei személyragok** – kivétel nélkül mozgást jelentő igék tartoznak,²⁷ ahol az igei bázist alkotó összetétel második eleme *-Vk-* és *-V’kä-*, illetve *-V’käl-* alakot mutat, mely a régi török *käl-* segédige – főigeként jelentése ‘jön’ – nyomát őrzi (Doerfer 1972:328, 1988a:187). A *käl-* segédige az ötörök kortól kezdve ismert, mozgást jelentő igékhez járulva a váratlanság, hirtelenség jelentésármalatával kiegészített befejezettséget jelöl (Kononov 1980:199; Brockelmann 1954:325). Amikor tehát a kifejezés a *käl-* modális jelentésével bővül, a felszólítás nyomatékosító, fokozó hatással érvényesül: „a befejezettségig megtenni valamit”. Egy ilyen szemlélet jól illeszkedik a mozgást jelentő igék jelentéstanai kategóriájához.

6. Doerfer *hatodik kategóriája* – **yV- + igető + felszólító módú igei személyragok** – mindössze a *bar-* ‘megy’ és a *käl-* ‘jön’ igét foglalja magában, melyeknél a felszólító igei bázis képzése egy *yo-*, illetve *yä-* prefixum segítségével történik (Doerfer 1972:329, 1988a:187). Doerfer szerint ezekben az esetekben valójában nem segédigével bővített analitikus szerkezetekről, hanem a cselekvés módját jelölő határozói igeneves összetételekről van szó.

²⁵ 2Sg.Imp. *qālu’p* < *qāluḥpa* (zuweilen belegt) < *qālu’p är*; 2Pl.Imp. *qālu’pay* < *qālu’p äriñ*; 3Pl.Imp. *qālu’p arta* < *qālu’p ärtä*

²⁶ Ezek a *kädä’l* ‘ziehe an’, *tut-al* ‘ergreife’, *yüt-äl* ‘schlucke’ (Sifidāb dialektus) és a *gavr-äl* ‘pflücke’ (Talḥāb dialektus), illetve a ritka *yafš-äl* ‘packe’ (Talḥāb dialektus) és a disszimilációt mutató *salqār* ‘halte, bewahre’ (vö.: *salqa-*) formák.

²⁷ *hin-* ‘besteigen (Pferd), aufsitzen; herauskommen’, *ṛn-* ‘absteigen’, *ṛr-* ‘ankommen, erreichen; genügen’, *kīr-* ‘eintreten’, *tīr-* ‘aufstehen, sich aufheben’ (Doerfer 1972:111, 1988a:187).

7. Ugyancsak két ige²⁸ szerepel a hetedik típusban – **igető + -Uv + felszólító módú igei személyragok** – melynek igei bázisában az igető -Uv- és -U'vA-, illetve -U'Ar- elemekkel egészül ki, mely feltételezhetően egy régi *bar-* – főikeként ‘megy’ jelentésű – segédige mai képvisellete lehet (Doerfer 1972:111; 1988a:187). A *bar-* segédigével bővített szerkezetek tartós cselekvést, történést, illetve befejezettséget fejeznek ki (Gabain 1950:131–132; Tekin 1968:119). Kononov (1980:198) szerint (a) olyan fokozódó cselekvést jelölnek, mely egyben a kiindulási pontot hangsúlyozza, illetve (b) csak mozgást jelentő igékhez járulva, olyan cselekvést jelentenek, melynek iránya a „beszélőtől távolodó”.

8. Hasonlóan szűk kategória a haladzs felszólító mód nyolcadik típusa – **igető + -ür + felszólító módú igei személyragok** – mely szintén csak két igét²⁹ foglal magába (Doerfer 1972:111, 1988a:187; vö.: Minorsky 1940:423). Az egykori összetétel rekonstrukciójaként két megoldás merülhet fel, de egyik sem támogatja ennek a kategóriának a jogosságát. Amíg egy **turu är*, illetve **youru är* összetétel esetén disszimilációról és a haladzs imperativus harmadik típusáról lenne szó, addig egy metatézist megelőző **turu al* és **youru al* rekonstrukció a negyedik kategória felé mutat (vö.: Doerfer 1972:330, 1988a:187).

9. A kilencedik típus – **yeti- igető + felszólító módú igei személyragok** – igei bázisa egyetlen képviselőt tud felmutatni,³⁰ mely szintén egy különleges összetétel (Doerfer 19972:312, 1988a:187). Már önmagában az is figyelemre méltó, hogy Doerfer itt egy olyan igei bázist rekonstruál, melynek kiindulópontja valójában nem az eredeti *käl̄-*, *kälit-* ‘hoz’ igető, hanem a *käl-* ‘jön’ ige (Doerfer 1972:330, 1988a:187).

10. A tizedik típusba – **igető + -pi + felszólító módú igei személyragok** – néhány egy szótagú, magánhangzóra végződő ige tartozik, melyek a felszólító mód igei bázisaként *-pi ~ -p ~ -pA* végződést mutatnak.³¹ Doerfer szerint az igei bázis *-pi* toldaléka a harmadik típus *-p* és az első kategória *-i* végződésének kombinációja (Doerfer 1972:330, 1988a:188). Mindez elfogadható megoldásnak tűnik, bár a *-p* konverbum jelentkezését, szemben az első típus *-U*, illetve *-I* konverbumával még magyarázni kell. Ebben az esetben a segédige az első kategória segédigéjével azonos, és rekonstrukciója ez esetben is nehézségekbe ütközik.³²

²⁸ *yāt-* ‘sich hinlegen, schlafen’: 2Sg.Imp. *yātu 'v*, 2Pl.Imp. *yatu 'vāy*, 3Pl.Imp. *yātu 'v ärtä* (vagy *ya-tuv varta*) és *yiet-* ‘führen’: 2Sg.Imp. *yietivä*, 2Pl.Imp. *yietivāy ~ yietivāyn*.

²⁹ *tur-* ‘stehen’: 2Sg.Imp. *tular*, 2Pl.Imp. *tulārīz*, 3Pl.Imp. *tular̄ta* és *yuor-* ‘sitzen, sich hinsetzen’: 2Sg.Imp. *yilār*, 2Pl.Imp. *yilā-rdīz ~ yilā-īz*, 3Pl.Imp. *Yilarta*

³⁰ *käl̄-*, *kälit-* ‘bringen’: 2Sg.Imp. *yiti 'kā*, 2Pl.Imp. *yiti 'kāy*, 3Pl.Imp. *yiti 'kältä*

³¹ Ilyen ige például a haladzs *sī-* ‘etwas zerbrechen’, *hī-* ‘hinaustun’, *yī-* ‘essen’, *yū-* ‘waschen’ (Doerfer 1972:312, 1988a:188).

³² Minden nyílt magánhangzót tartalmazó egy szótagú szó az első típusba tartozik,

A haladzs felszólító formák igei bázisai kizárólag régi segédigével kombinált igei szerkezetek kontaminált képviselői. A segédigék között ott található a török *yūr-* – főigei jelentése – ‘jár’, az *är-* ‘létezik, van’, az *al-* ‘vesz, kap’, a *käl-* ‘jön’ és *bar-* ‘megy’ ige. Ezek az igék a törökség nyelveiben hagyományosan előfordulnak segédigei funkcióban, így használatuk a haladzs esetében sem igényel különösebb magyarázatot. Ezzel szemben a sajátosan haladzs prefixum kialakulása – ahogyan az a hatodik típusban megjelenik – teljesen idegen a török nyelvektől. Doerfer kiemeli, hogy ezekben az esetekben nem kimondottan segédigével bővített szerkezetekről, hanem egyszerű, határozói igeneves összetételekről van szó. Ezek az összetételek akár szó szerint is fordíthatók. A Doerfer által felállított kategóriák összefüggése nyilvánvalóvá válik, amint a különböző adatok egymás mellé kerülnek (vö.: 2. tábla).

5. típus	6. típus	7. típus	9. típus
<i>řrāk < *erā käl</i>	<i>yäk < *yorïyu käl</i>		<i>yetik < *yetü käl</i>
	<i>yov < *yorïyu bar</i>	<i>yetiv < *yetü bar</i>	

2. tábla. Összefüggő típusok a haladzs felszólító módban

Doerfer az analitikus formák szerkezetét, a segédigékkel kombinált formák összetételét érintő alaktani szabályokat a felszólító kifejezések jelentéseinek rendelte alá. Így a hatodik és kilencedik típus magyarázata során a török nyelvektől teljesen idegen szerkezetek kialakulásával számolt. Ha a jelentés és az alaktani szabályok viszonyát megfordítjuk, az eddig „atörök” összetételek szabályos analitikus formákká válnak. A ‘menj!’ jelentésű *yov*, és a ‘vidd!’ jelentésű *yetiv* alakoknál a segédige a *bar-*. A *yäk* ‘gyere!’ és a *yetik* ‘hozd!’ formák esetében pedig a *käl-* áll segédigei funkcióban. A megfelelő felszólító párok – *yov* és *yäk*, illetve *yetiv* és *yetik* – között az alapvető különbséget a cselekvés beszélőhöz viszonyított iránya jelenti. Ebből a szempontból vizsgálva a segédigék aspektusait, kitéüntetett figyelmet érdemel Kononovnak a *bar-* segédigét érintő, korábban már említett definíciója.

Kononov (1980:198) szerint a *bar-*, amellett, hogy egy fokozódó cselekvés kiindulási pontját hangsúlyozza, mozgást jelentő igékhez járulva olyan cselekvést jelöl, melynek iránya a „beszélőtől távolodó”. Ez a meghatározás érvényes a mai haladzs forma előzményeként feltett **yorïyu bar!* ‘menj, vándorolj el’ és **yetü bar!* ‘vezesd el, vidd’ összetételekre is.

A *käl-* segédigének a nyelvemlékekben nincs hasonló, példákkal alátámasztható, irányhatározói funkciója. Igaz, a rovásfeliratokban található példák talán mégis ezt sejtetik: BQ K32 *b(a)sa k(ä)lti* ‘támadvá jött, megtámadott (minket)’; MČ14 *udu k(ä)l(i)ñ* ‘Kövessetek engem!’. Ettől

míg a zárt magánhangzós tövek a tizedikbe (Doerfer 1972:330).

függetlenül, a **yorıyu bar!* ‘menj, vándorol el!’ mintáját követve is kialakulhatott egy vele ellentétes irányultságú felszólítást, mely a haladzs imperativus ötödik típusának felépítését másolva „a beszélőhöz közelítő” cselekvésre szólít fel.

A *käl-* segédige irányhatározói plusz jelentésének kialakulását nemcsak a két ellentétes irányú felszólító pár igazolhatja, hanem a haladzs *häräk-* ‘feleml’ ige Doerfer által javasolt etimológiája is. A haladzs *häräk* alakot Doerfer egy eredeti **hörä käl-* ‘feleml, hoz’ összetétellel magyarázza, melynek első tagja az ótörök *ör-* ‘feleml’ ige (Doerfer 1987:652, 1988a:187). Ráadásul a szövegekben a *häräk-*, illetve annak felszólító formája leginkább egy olyan cselekvést fejez ki, mely a „beszélőhöz közeledő” szemléletű.

1.	- i/y	I.
2.	- ir	II.
3.	- Up(A)	III.
4.	- Al	IV. (4+8)
5.	- ä/ü-k(ä)	V. (5+6)
6.	yV-	–
7.	- Uv	VI. (7+9)
8.	- är	–
9.	Yeti-	–
10.	- pi	VII.

3. tábla. Doerfer kategóriái (1–10) és az új felosztási kísérlet típusainak (I–VII) viszonya

Mindez azt jelenti, hogy Doerfer felosztásával szemben, mely a kifejezések jelentéseire épít, a török nyelvekre jellemző alaktani szabályokat figyelembe véve a hatodik és kilencedik típus tagjai valójában az ötödik és hetedik kategóriákba tartoznak. Szintén igazolhatatlan a nyolcadik kategória léte, aminek tagjai az igei bázisuk rekonstrukciója alapján, a negyedik csoportba tartoznak.

Az elemzés alapján a Doerfer által meghatározott típusok száma jelentősen csökken. Nincs hatodik, nyolcadik és kilencedik típus, és ezzel együtt nincs szükség a töröktől idegen prefixum kialakulásának magyarázatára sem. Ugyanakkor a kategóriák száma tovább csökkenthető, ha véglegesen sikerülne bebizonyítani az első és utolsó típus összefüggését is (vö.: 3. tábla).

Irodalom

- Berta Á. (1982): G. Doerfer – S. Tezcan: Wörterbuch des Chaladsch. Dialekt von Charrab. *Nyelvtudományi Közlemények* 84/2: 438–441.
- Bosworth, C. E. (1990): Khaladj. *The Encyclopaedia of Islam* 4: 917a–918a.
- Brockelmann, C. (1928): *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāšyarī Dīwān Luḡāt at-Turk*. Budapest.
- Brockelmann, C. (1954): *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*. Leiden.
- CC = *Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX*. (1936): Hrsg. mit einer Einl. K Grønbech. Kopenhagen.
- Dankoff, R. – Kelly, J. (1982–1985): *Mahmūd al-Kāšyarī Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk) I–III*. Washington.
- Derfer, G. (1974): Javljaetsja li haladžskij jazyk dialektom azerbajdžanskogo jazyka?. *Sovetskaja Tjurkologija* 1974/1: 45–51.
- Derfer, G. (1976): O treh količestvennyh gradacijah glasnyh v tjurkskih jazykah: *Sovetskaja Tjurkologija* 1976/4: 56–71.
- Derfer, G. (1983): Haladžskij jazyk – ne oguzkij. *Sovetskaja Tjurkologija* 1983/6: 37–39.
- Doerfer, G. (1968): Das Chaladsch – eine archaische Türksprache in Zentralpersien. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 118: 79–112.
- Doerfer, G. (1969): Das Chaladsch, eine neuentdeckte archaische Türksprache. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Supplementa I.: XVII. deutscher Orientalistentag vom 21. bis 27. Juli 1968 in Würzburg*: 719–725.
- Doerfer, G. (1971): *Khalaj Materials. With the collaboration of W. Hesse, H. Scheinhardt, S. Tezcan*. Bloomington – The Hague.
- Doerfer, G. (1972): Der Imperativ im Chaladsch: *Finnisch-ugrischen Forschungen* 39: 295–340.
- Doerfer, G. (1974) → Derfer, G. (1974)
- Doerfer, G. (1976) → Derfer, G. (1976)
- Doerfer, G. (1977): Zur Stellung des Chaladsch im Kreise der Türk Sprachen: *Rocznik Orientalistyczny* 39: 15–31.
- Doerfer, G. (1981): Materialien zu türk. *h-* (I). *Ural-Altäische Jahrbücher N.F.* 1: 93–141.
- Doerfer, G. (1982): Materialien zu türk. *h-* (II). *Ural-Altäische Jahrbücher N.F.* 2: 138–168.
- Doerfer, G. (1983) → Derfer, G. (1983)
- Doerfer, G. (1984): Neues zum Imperativ des Chaladsch. *Journal of Turkish Studies* 6: 63–83. [non vide]

- Doerfer, G. (1987a): *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch. Textband und Kartenband*. Wiesbaden.
- Doerfer, G. (1987b): Mahmūd al-Kāšġarī, Arġu, Chaladsch. *Ural-Altäische Jahrbücher N.F.* 7: 105–114.
- Doerfer, G. (1988a): *Grammatika des Chaladsch*. Wiesbaden.
- Doerfer, G. (1988b): Zur Quantität der Vokale des Chaladsch. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 78: 23–73.
- Doerfer, G. (1991): Göttingener turkologische Forschungen in Iran. *Türkische Sprachen und Literatur. Materialien der ersten deutschen Turkologen-Konferenz Banberg, 3–6. Juli 1987*. Hrsg. von I. Baldauf, K. Kreiser und S. Tezcan. Wiesbaden.
- Doerfer, G. – Tezcan, S. (1994): *Folklore-Texte der Chaladsch*. Wiesbaden.
- DT = Doerfer G. – Tezcan, S. (1980): *Wörterbuch des Chaladsch. Dialekt von Charrab*. Budapest.
- ED = Clauson, G. Sir (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Gabain, A. Von (1950): *Alttürkische Grammatik. Mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch*. Leipzig.
- Grønbech, K. (1942) *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen.
- Kāšġ. I-II. → Dankoff, R.– Kelly, J. (1982–1985)
- Kmoskó M. (1997) *Mohamedán irók a steppe népeiról. Földrajzi irodalom I/I*. Budapest.
- Kononov, A. N. (1980) *Grammatika jazyka tjurkskih runičeskij pamjatnikov VII-IX vv*. Leningrad.
- Krueger, J. R. (1961) *Chuvash Manual*. Bloomington – The Hague.
- Kuun, G. (1880) *Codex Cumanicus*. Budapest.
- Minorsky, V. (1940) The Turkish Dialect of the Khalaj: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 10: 417–437.
- Mogäddäm, M. (1318) *Guyešhā-ye Wāfs wā Āšteyān wā Täfrāš*, Irān-Kude 11, Teheran h.š. [non vide]
- Radloff I-IV. → Radloff, W. (1893–1911) *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte I-IV*. St.Petersburg
- Räsänen, M. (1949) *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Helsinki.
- Räsänen, M. (1957) *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Helsinki.
- Róna-Tas A. (1987) *Csuvas nyelv vázlatos nyelvtana*. Szeged. [kézirat]
- Tekin, T. (1968) *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington.
- Tietze, A. (1966) *The Koman Riddles and Turkic Folklore*. Berkeley-Los Angeles.

Zeinalov, F. R. (1972) Ob odnom «drevnem tjurkskom jazyke» v srednem Irane: *Sovetskaja Tjurkologija* 1972/6: 74–79.

EGY BURJÁT FANYOMAT HELYESÍRÁSA ÉS TANULSÁGAI

Kempf Béla

Szegedi Tudományegyetem, Altajisztikai Tanszék

Arról, hogy egy mongol nép írást használ, már a IV–V. század idején is tudósítanak a kínai évkönyvek, azonban kézzelfogható mongol írástörténeti emlékek csak a 907–1125 között Kínában uralkodó, mongol eredetű, közelebről kitaj Liao dinasztia idejéből maradtak fenn. Nekik két írásrendszerük is volt egy úgynevezett kis és egy nagy kitaj írás, melyek kínai ihletésűek, de belső keletkezésűek. A nagy kitaj írás a mai napig teljességgel megfejtetlen, s a kis kitaj írásból is csak körülbelül 400 jelet sikerült beazonosítani. A kitaj dinasztia lehanyatlása után nem sokkal a kitaj írás is eltűnt, bár az őket felváltó tunguz dzsürcsi dinasztia egy ideig még használatban tartotta, legalábbis addig, amíg maguk is nem alkottak maguknak saját írásrendszert.

Mongol nyelvű emlékek újra csak a XIII. századtól jelennek meg, ez már Dzsingisz kán kora, akinek nagy szerepe volt abban, hogy a mongolok között bevezetésre került az úgynevezett ujgur-mongol írás. Ez a tett tulajdonképpen politikai cselekedet volt, hiszen Dzsingisz átlátva az írás hatalmát, birodalma megszilárdításának érdekében írástudókat gyűjt maga köré, akik közül többen név szerint is ismertek, mint pl. Tata Tonga a najmanok pecsétőre, aki miután a mongolok megverik a najmanokat Dzsingisz mellé szegődik, magával hozva a najman uralkodó pecsétjét, melyet egy ideig Dzsingisz parancsainak hitelesítő eszközül használ.

Ezt az írást aztán a mongolság nyolc évszázadon át használta, néhány csoportjuk pedig Belső-Mongóliában ma is használja, annak ellenére, hogy sokszor császári parancs tiltotta használatát. Hosszú ideig a Kínát 1644–1911 között uraló mandzsú dinasztia is ezt a mongol írást használta saját nyelvére, majd diakritikus jelek bevezetésével hozzáigazították a mandzsú nyelv igényeihez.

Maga az írásrendszer, amint neve is mutatja a török nyelvű ujguroktól került a mongolokhoz, s végső fokon az arameus írás leszármazottja.

- (1) Az ujgur mongol írás kialakulása és elterjedése:
arameus → *szogd* → *ujgur* → *mongol* → *mandzsú*

Jellemzői, hogy betűírás, függőleges sorait balról jobbra vezeti. Az egy szóhoz tartozó betűket általában egy betűfüzérre fűzi, ez alól a

könnyebb olvashatóság kedvéért kivétel néhány végződés illetve szóvégi magánhangzó. A betűknek általában három helyzeti allográfjuk van: szókezdő, szóbelseji és szóvégi, kivéve a magánhangzókat, melyeknek önálló alakjuk is létezik. Az ábécé betűinek száma jóval kevesebb mint amennyit a mongol fonéma-állomány megkíván, ezért néhány esetben diakritikus jel segíti az olvasást, a magánhangzók esetében pedig betűkapcsolatok.

További nehézséget jelent, hogy az ujuguroktól való átvételkor, átvették azok helyesírását is, így kétértelműségek jelentek meg, pl. a szókezdő T betűnek az ujugurban csak [t] olvasata lehet, míg a mongolban [t] és [d]; a szóeleji I betű értéke a török ujugurban csak [y] lehet, míg a mongolban [y] és [ɔ].

Éppen ezek az olvasati nehézségek vezettek aztán oda, hogy időről időre próbálták megreformálni a mongol írást. A mongol írástörténetben lezajlott reformokat osztályozni is lehet az alapján, hogy milyen tényező játszott a főszerepet a változtatásban. Így meg kell különböztetni úgynevezett nem lingvisztikus tényezőket, mint például politikai, vallási vagy gazdasági okokat, illetve lingvisztikus tényezőket, melyek esetén az a cél, hogy a reform utáni írás hívebben tükrözze a nyelv hangállományát. Az első csoportba kell tehát sorolni például a cirill írás 1945-ös bevezetését Mongóliában, de sokkal korábbi is említhetőek esetek, például 1269-ben az egész Kínát meghódító mongol uralkodó, Kubiláj kán, a négyszögletes vagy 'phags-pa írást vezeti be, mellyel Kubiláj amellet, hogy bevezetett egy olyan írást, mellyel a Mongol Birodalom összes nyelvét le lehetett írni, feltehetően az erős kínai illetve ujugur kulturális hatást igyekezett kivédeni.

A mongol írásreformok másik csoportjába kerülnek azok az esetek, amikor a cél nem egy új írásrendszer bevezetése volt, hanem a nyelvjárások felett álló ujugur-mongol írás közelítése a beszélt nyelvekhez, illetve olvasati többértelműségeinek kiküszöbölése. Ilyen kísérlet volt a XVII. században élt ojrát főpap Ogtorġu-yin Dalai által megalkotott ojrát világos írás vagy todorxoi üzűg, mely az ujugur-mongol írásból kiindulva jelbővítés útján igyekezett megszüntetni a többértelműséget, jelölte a hosszú magánhangzókat, kiváló forrást nyűjtva így a mongol hangtörténet megismeréséhez, illetve általánosságban a nyugati mongol nyelv sajátosságait igyekezett jelölni.

Hasonló indíttatásű törekvés volt 1905-ben a burját tudós láma Agvan Dorġiev és Cyben Źamcarano által Szentpéterváron megalkotott burját írás, mely az ujugur írás mellett az ojrát írást is alapul vette, és a burját nyelv sajátosságainak tükrözése mellett igyekezett kiküszöbölni a helyzeti allográfiát, tehát a betűknek egyforma alakjuk volt szó elején, szó belsejében és szóvégen.

A két fent említett eset közötti egyetlen különbség, hogy míg az ojrát vagy világos írást a mai napig is használják a kelet-turkesztáni ojrátok,

a burját írás néhány buddhista és világi mű Szentpéterváron való kinyomtatása után eltűnt.

A Szentpétervári Keleti Intézet régi mongol kéziratái és nyomatai között egy kisebb csoportot alkot az a 4 buddhista imaszöveg, a H 35, az F 81, a Q 1743 és a C 276, melyek érdekessége, hogy valamely orosz cárhoz vannak címezve, és rendszerint az illető uralkodó hosszú életéért szólnak. Ezt a négy szöveget, 2001-ben, egy az Orosz Akadémia Szentpétervári Részlegének Keleti Intézetében végrehajtott tanulmányút alkalmával sikerült megtekintennem és elolvasnom.

Ezek közül itt az IV RAN H 35-ös jelzetű szöveget szeretném bemutatni, melynek címe: *küčün-iyer kürdün-i orčigulugči tngri e^{en} boğda imperator qoyaduğar Aliğsandari qağan-u ölimi batudquyin ǯalbaril nasun čog-yi nemegülügči kemegdekü orošiba::* azaz 'Erejevel a Tankereket megforgató, isteni szent uraság, II. Sándor császár lábának a megszilárdításáért szóló imát foglalja magába, melynek címe *Az élet erejét gyarapító.*' Az ok, amiért épp ezt a fanyomatot választottam, az, hogy egy olyan kevésbé ismert burját írásreform kísérlet jelenik meg benne, melynek egyelőre ez az egyetlen emléke.

Ez egy burját fanyomat, több példánya is megtalálható a pétervári gyűjteményben. Szerzője a kolofon szerint 'alsang Čoyirab. Az 1a. oldalon lapszemléli jel látható Egitujevskij Dacan. 3 lapból áll, melyek belső tükörrel vannak ellátva. A lapok kínai jelekkel vannak számozva a recto oldalak jobb oldalán, kivétel, az első lap, melynek rectóján a cím szerepel, így a számozás a verso oldalra került. Az 1b., 2a., 3a. oldalak bal oldalán keretben mongol számozás is található.

(2) A szöveg átírása:

[1a.] *küčün-iyer kürdün-i orčigulu-čī tngri e^{en} boğda imperator qoyaduğar Aliğsandari qağan-u ölimi batudquyin ǯalbaril nasun čog-yi nemegülügči kemegdekü orošiba::* [1b.] [*nasun čog-yi nemegülügči nigen*] *öm suvsti : adalidqasi ügei ačitu ašida-yin degedü abural-un oron ükül ügei nasun-u čog-i öggügči čağlaši ügei nasutu ayuuši: usniš-a¹ bajiy-a sedkilčilen kürdütü terigüten: ülem²i burqad³ ber nasun-u čog-i örösiy-e:: nigülesküi-yin mōn činar-tu auğ-a küčün-iyer kürdün-i orčigulugči yeke ačitu šašin kiged amitan-u gağča kü saduva: tngri ǯayağatu yeke qağan imperator qoyaduğar Aliğsandar³: tegün-ü bey-e nasun včir metü batu beki boltuğai:: degedü-yin qubilğan kümün-ü erketü nom-un*

¹ Az š jelölésekor a két pont baloldalon van.

² Nincs diakritikus jel!

³ A címben magas hangrendű gutturálissal szerepel.

qağan: amitan bükün-ü tusa-dur ağu⁴im yeke qan oron-a tümen galab kürtele ürgül⁵ilen sağu⁶u ke⁷iyedü [2a.] [nasun çoğ-yi nemegülügçi qoyar] alğasal ügei tusa ıırgalang-un amin-i barin ıokiy-a:: tegüs auğ-a küčün-ü minggan sür genel-i badarğulan ülü ıokilduquı-yin bayılđan-ača ilağči duvja bayi: omoğ-tan bükün-i: üldegel ügei nomoqadqağad: albatu qaručas⁴-ıyan asuraqu⁵ nigülesküi-ber tedküğči-yin ölimi batu boltuğai:: činadus-un dayısun-i daruqu qurča iri tegüsügsen meses-i dalayıgsan tedüi ber yekerken erimşığči: olan toğatu üçüğüken qağad-i erke-degen kürbegülügsen tngri e⁶en boğda: čambudib-un törölkiten amitan-u çoğ bolun ölimi batu boltuğai:: yeke dabalğatu buyan-i nigen-e quriyağsan ba bürün-ü itegel: teden-i bayasqağči širegen-ü [2b.] degedü qatun Mariy-a: qan tayı⁶i kenis⁶ Alıgsandar-un amin nasun ağula metü batudcu irağu yeke aldar naran saran metü gegeren geyküi boltuğai:: ünen-ü küčün-ıyer ilağuşsan-u šašin nemen delgere⁶ü kümün-ü erketü yeke qağan-u bey-e nasun batudqu kiged erte çağ-un qağad-un sayın yosun šineyin sar-a metü örgö⁶ın amitan bükün tegüs tegülder-ün çoğ-tur edlekü boltuğai:: qağurmağ ügei abural-un oron bükün-ü adistid kiged: ba bürin-ü ülem⁶i sanal masi çağan-u küčün-ıyer: qarşılaqu nököčel bükün sayitur amurlı⁶u küsegsen bükün türbel ügei bütükü boltuğai:: [3a.] [nasun çoğ-yi nemegülügçi ğurba] kemen küčün-ıyer kürdün-i orčıgıluğči tngri e⁶en boğda imperator qoyaduğar Alıgsandari qağan-u ölimi batudqu-yin ıalbarıl nasun çoğ-yi nemegülügçi kemegdekü egün-i qağan ertini-yin ıüg-tü ülü ıokilduqu-yin nököčel üçüğüken tedüi boluşsan-dur šitü⁶ü ğegün Sebir-ün budhha-yin šašin-tan büğüde ber qağan-u ölimi batudqu-yin mörgül üiledkü-yin tula: tere ıüg-ün mkanbô blam-a-yin nerem⁶i-tü Galsang Čoyırab kemegdekü ber ıokıyan bičıgsen ene anu yeke qajan-u sayın ıokıyal ıüg bükün-e delgereküi-dür üile üiledügsen-ü šiltağan-dur bolqu boltuğai::

(3) A szöveg fordítása:

[1a.] Erejével a Tankereket megforgató,⁷ isteni szent uraság, II. Sándor császár lábának a megszilárdításáért szóló imát foglalja magába, melynek címe *Az élet erejét gyarapító*.

⁴ qaručas = qaračus 'commo people' (Lessing 1982:932)

⁵ asura- = asara- 'to be compassionate; to take care' (Lessing 1982:56)

⁶ kenis < orosz knjaz 'fejedelem, herceg', vö.: burját xeniige (<orosz) 'fol'k., razg. kniga' (BurRS 1973:648a).

⁷ čakravartin azaz világbíró uralkodó.

[1b.] ôm suvasti Összehasonlíthatatlanul jóságos, örökkévaló fenséges oltalom helye, a halhatatlan élet erejét adományozó mérhetetlen éltű Ayuusi, Usniša Bajiya⁸ kívánsága szerint, tankerekes buddhák, az élet fényességét megadni kegyeskedjete! Könyörület, hatalmas erejével a Tankereket megforgató, a jóságos vallás és az élőlények egyetlen szattvája, az Ég elrendeléséből uralkodó nagy király-császár, II. Sándor élete olyan szilárd legyen, mint egy gyémántjogar. A Legfelsőbb megtestesülése, az emberek felett uralkodó Tankirály, minden élőlény hasznára, hatalmas kán, trónodon tízezer kalpán keresztül folyamatosan ülve, bármikor [2a.] késelem nélkül, haszon és boldogság testedet megtartva cselekedj. Hatalmas erőd ezernyi tekintélyét és fényét felragyogtatva, az engedetlenek[kel szembeni] harc győzelmi zászlaja légy. A dölyföskéket maradéktalanul megszelídítő, a szolgáló alattvalóidat irgalommal és könyörülettel támogató lábaddal szilárd legyen. A külső ellenséget legyőző éles kardot csapásra lendítő, a sok-sok gögös és elbizakodott kisebb királyokat uralmába hajtó isteni szent uralkodó, a világ élőlényei életereje, lába szilárdan álljon. A nagyhullámszerű erényeket egybegyűjtő, mindenek oltalma, és az őket megörvendeztető [2b.] legfelsőbb trónus asszonya, Mariya és a trónörökös Sándor kezébe élete hegyhez hasonlatosan szilárd legyen, hírnevük Naphoz és Holdhoz hasonló fényességgel ragyogjon. Az igazság ereje által győzedelmes vallását gyarapítva terjesztő, az embereket hatalmában tartó nagy király élete erősödjön meg, és a régi idők királyainak hagyománya szerint, az újholdhoz hasonlóan kiteljesedve, a tökéletesség erejében uralkodjon. A hamisság nélküli oltalom helyének, mindenek áldásának, a mindenek gondolatának tiszta ereje által minden akadályt küzdjön le⁹, és amit csak kíván akadálytalanul teljesüljön!

[3a.] *Az élet dicsőségét gyarapító*-nak nevezett imában, mely az erejével a Tankereket megforgató, isteni szent uraság, II. Sándor császár lábának a megszilárdításáért szól, akkor bízunk, amikor drágakő királyunkat bármilyen kis bántalom éri. Hogy Kelet-Szibéria minden buddhistája ezt az imát mondhassa, e terület *mkanbô blam-a*-jának mondott *Galsang çoyirab*

⁸ *Usniša-viçaya* vagy más néven *Namgyelma/Namgyalma* (Tib. *gtsug-tor rnam-par rgyal-ma*) egy *yidam*, azaz tanvédő női istenség. Három arca van (sárga, fehér, kék), és nyolc karja. A bal oldalon lévő három kezében kötelet, íjat, nektárt tartalmazó vázát tart, a negyedik kezének mudrája elhárító. Jobb kezeiben Buddha ábrázolást, kettős jogart, és nyilat tart, míg a negyedik kezének kéztartása adományozó (ld. BŽB 1995:197; Cultem 1986:11, 67, 104 ábrák). Gyakran ábrázolják a hosszú élet két másik istenségével, a vörös testszínű Amitayussal, és a fehér Tárával.

⁹ Szó szerint megnyugtatta.

megfogalmazta és leírta.

Ez pedig a nagy király jó cselekedeteinek minden irányba terjedésekor, cselekedeteinek oka legyen.

Kitüntetett figyelmet érdemel a fanyomat, különleges, a gutturálisok jelölésében megnyilvánuló helyesírása miatt.

A gutturálisok jelölése az írástörténet és hangtörténet szempontjából is igen érdekes a mongolban. A mongol fonémarendszerben 2 gutturális fonéma van, a /k/ és a /g/, melyeknek a hangrend alapján 2-2 allofonjuk van, azaz a /k/-nak elől- és hátulképzett k, a /g/-nek pedig elől és hátulképzett g. Ez azonban igen különleges módon jelenik meg az írásban. A két-két allofon jelölésére a mongol írásnak két grafémája van, melyeket Q-val és K-val lehet jelölni. Mivel a mongol helyesírás a hangrenden alapszik, úgy oldották meg a 4 gutturális jelölését, hogy a mélyhangrendű k és g jelölésére használták fel a Q grafémát, a magas hangrendű k és g jelölésére pedig a K grafémát.

A klasszikus mongol helyesírás szerint a gutturális zárhangok közül két ponttal, azaz egy diakritikus jellel kell jelölni azt a szókezdő vagy intervokális gutturálist, amely hátulképzett és zöngés, mellyel a helyesírás megalkotói kiküszöböltek egy olvasati kétértelműséget, azonban a magas hangrendű gutturálisok olvasati kétértelműsége továbbra is megmaradt.

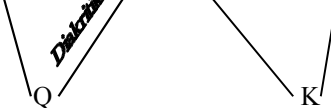
(4) A gutturális fonémák allofónjainak tükröződése a klasszikus helyesírásban (Kara 1972):

fonémák: /k/ /g/

allofonok:] \ : 9

grafémák:

Az illető bujrját fanyomat, eltérően a klasszikus mongol helyesírástól, a kétpontos diakritikus jellel nem azt jelzi, hogy ott hátulképzett zöngés gutturális áll, hanem azt, hogy az illető gutturális zöngétlen, függetlenül attól, hogy milyen hangrendű az illető szó, tehát a /k/ fonéma mindkét allofonja mellett szerepel a kétpontos diakritikus jel.

Ezzel tehát egy további olvasati kétértelmőséget sikerült kiküszöbölniük e helyesírás megalkotóinak, hiszen így az írásképből nemcsak az derül ki, hogy az illető gutturális elől- vagy hátulképzett, hanem az is, hogy zöngés vagy zöngétlen, így a gutturálisok területén egyértelmőséget teremtett.

Ezt a következőképpen lehet ábrázolni:

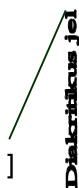
(5) A gutturálisok allofónjainak tükröződése a bujrát fanyomaton:

fonémák:

/k/

/g/

allofonok:

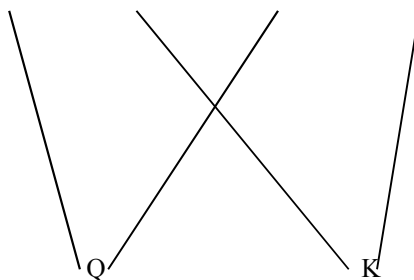

]

:

9

Grafémák:

Ez a típusú helyesírás, ha nem is egyedülálló, de igen ritka, valószínű, hogy az illető kolostor, amelyben írták, ezt képviselhette. A burját archívumok feltérképezése során valószínűleg több hasonló helyesírású nyomat illetve irat is elő fog kerülni. Az első oldal lapszéli jegyzetében található Egitüi Kolostor adata természetesen nyújt némi tájékoztatást arról, hogy hol kell keresni, azonban biztos fogódzópontot igazából az az adat nyújt, mely a szöveg kolofonjában található, miszerint a szöveget *Galsang čoyirab mkanbō blam-a* fogalmazta és írta le, hiszen a mkanbo lama igen magas buddhista tisztséget jelöl, így mindenképpen nyoma lesz a buddhista egyháztörténeti munkáiban.

A szövegen tükröződő helyesírás további jellemzői:

1. csak szókezdő helyzetben különbözteti meg a č-t és a □-t, szóközépi helyzetben nem, szemben a klasszikus mongol helyesírással, mely mindkét pozícióban megkülönbözteti őket;

2. a y-nek külön jele van szókezdő és szóközépi helyzetben is, szemben a korai klasszikus gyakorlattal, ahol a y nem volt megkülönböztetve a □-tól csak szóbelsejében;

3. továbbra is megmarad a dentálkonfúzióknak is nevezett kétértelműség a szókezdő *d* és *t* esetében, tehát akár *d-t*, akár *t-t* kell olvasni, mindenképpen *T-t* ír. Szó belsejében pedig mindig szóbelseji *D-t* ír, akár *d-t*, akár *t-t* kell olvasni, kivétel az az eset, amikor a dentális után mássalhangzó következik, mert ekkor szó belsejében is szó eleji *T-t* ír;

4. megkülönbözteti az *s-t* és az *š-t*, sőt ez a megkülönböztetés vonatkozik *i* előtti helyzetekre is. Ez azért is furcsa, mert a mongolban *si* hangkapcsolat nem létezik, csakis *ši*, ezért az *š* értéket nem kell külön diakritikus jellel jelölni;

5. szóvégi helyzetben használja az ujur *Z-t* *s* értékben, mely egyébként a preklasszikus korra, tehát a 13-17 század emlékeire jellemző;

6. szó elején, és szó belsejében magánhangzó előtt egyponthoz diakritikus jellel jelöli az *n-t*, melynek egyébként jóval több olvasata lenne lehetséges.

Mi lehetett az oka, hogy ez a típusú helyesírás, mely igen nagy mértékben megkönnyítette az olvasó dolgát, mégsem terjedt el? Véleményem szerint egyrészt az, hogy nem állt mögötte politikai erő, hiszen pl. az ojrát írás ennél bonyolultabb, mégis elterjedt, másrészt pedig az, hogy az író nem volt érdekelt abban, hogy az olvasó dolgát megkönnyítse, számára a kevesebb jel és az egyszerűség számított. Sajnálatos azonban, hogy e „takarékoság” miatt a gutturálisok egyértelmű jelölése sem honosodhatott meg a mongol helyesírásban.

A modern Mongólia egyik legnagyobb társadalom-megosztó kérdése az írásreform volt. Már a rendszerváltás előtt, és azóta több ízben is felvetődött Mongóliában, hogy esetleg visszatérnek a hagyományos ujur-mongol íráshoz (Grivelet 1995). Grivelet részletes képet ad arról a

helyzetről, hogy milyen okok miatt nem valósulhatott meg eddig ez a terv. Az okok kettősek. Egyrészt a kellő politikai támogatottság hiányzik, másrészt a mongol népben egyszerűen nincs hajlandóság áttérni a régi írásra a cirill írással szemben, mivel nehezebben olvasható mint a cirill.

Már 1970-ben újra megjelenik az ujjur-mongol írás az oktatásban, mint fakultatív tárgy, azonban a teljes rehabilitáció csak 1984-ben következhet be, amikor Cedenbal távozik az elnöki székéből. Új lendületet jelentettek az újbevezetés szempontjából az 1989-90 telén lezajlott demonstrációk, ugyanis a mongolok fontosnak érezték, hogy hangsúlyozzák függetlenségüket a szovjet kultúra befolyásától.¹⁰ Ettől a pillanattól fogva komoly lépések történtek az újbevezetés felé, parlamenti határozatot hoztak arról, hogy 1994-ben Mongólia visszaáll a régi írásra. Ehhez külső segítség is érkezett, mely főképp könyvek nyomtatásában illetve nyomtatási technikák megvásárlásához nyújtott támogatásban nyilvánult meg, pl. Japán 60000 példányban adott ki egy ujjur-mongol írásos szöveggönyvet, illetve 30000 példányban egy szótárt, mely a cirill írásos szavak ujjur-mongol írásos megfelelőit tartalmazta.

Legsikeresebben az iskolákban sikerült az újbevezetés, ahol a diákok csak a 4. osztálytól kezdtek cirill írást tanulni, gondot jelentett azonban, hogy a sajtó miatt a cirill írás 1994 után is megőrizte uralkodó szerepét, az iskolákban tanító tanárok nem lettek kellőképpen felkészítve, s a közvélemény-kutatások szerint a lakosságban nincs igény a régi írás újbóli bevezetésére.

Ez tulajdonképpen természetesnek mondható,¹¹ hiszen egy újonnan bevezetett írás mindig törést okozó tényező. A tanult emberek újra meg kell tanuljanak írni és olvasni, az új írás kizárólagos oktatásával viszont a fiatalok lesznek elvágvá a korábbi irodalomtól.

A rendelkezésre álló forrásokban igen kevés adat van arra vonatkozóan, hogy az írásreform egyszerűen újra-bevezetés lenne-e, vagy pedig módosításokat is tartalmazna-e, azaz helyesírását hozzáigazítanák-e a modern mongol igényeihez.

Ahhoz, hogy ez egy nap valóban bekövetkezzen, a mongol írás újbevezetőinek két elvet kell figyelembe vevények.

1. Az egyik a hatásosság elve, azaz az ábécé pontosan kell tükrözze a fonológiai rendszert, jelölnie kell az összes fonémát, és csak a fonémákat kell jelölnie. Ez megkönnyítheti az írástudás elérését, illetve megnövelheti az új írás társadalmi elfogadottságát.

2. A másik elv, amit figyelembe kell venni, az az uniformitás.

¹⁰ Az írásreform itt különlegesen fontos szerephez jut, ugyanis 1945-ben szintén egy írásreform, a cirill írás bevezetése jelentette a hagyományos és feudális világgal való szakítást.

¹¹ Hasonló gondokkal néz szembe a volt Szovjetunió szinte összes török nyelvű népe (részletesen ld. Seegmiller – Balm)

Mivel a mai Mongóliában számos mongol nyelvet és nyelvjárást beszélnek, a nyelvjárások közötti különbségeket bizonyos mértékben figyelmen kívül kell hagyni. Ennek előnye, hogy az írás kommunikációs lehetőséget teremt különböző dialektusok illetve nyelvek között. Az ujgur-mongol írás nem tükrözi a mai khalkha nyelvállapotot, amely nyelvet ma Mongóliában legtöbbször használják, ezért az egyén számára a régi írás újrabevetetésének előnye minimális.

A hatásosság és az uniformitás egymásnak ellentmondó elvek, ezért egy új írás bevezetésekor mindkettőt figyelembe véve, kettejük kompromisszumon alapuló elegye kell kialakuljon.

Amennyiben egy nap ez valóban bekövetkezne, szerencsés lenne, ha a „régijúj” helyesírás megalkotói a gutturálisok jelölésének fent vázolt módját figyelembe vennék, ugyanis ez sem kevésbé mongol, ráadásul jóval praktikusabb, mint a hagyományos klasszikus. Hasonló szabályok bevezetése a többi kétértelműség területén pedig megnövelhetné a mongol írásreform társadalmi elfogadottságát.

Irodalom

- BurRS = Čeremisov, K.M. (Ed.) (1973): *Burjaad-orod slovar'. Burjatsko-russkij slovar'*. Moskva.
- BŽB = *Buddijskaja živopis' Burjatii iz Fondov Muzeja Istorii Burjatii im. M. N. Hangelova*. (1995): Ulan-Ude.
- Cultem, N. (1986): *Mongol'skaja nacional'naja živopis' „Mongol zurag”*. Ulan-Bator.
- Grivelet, S.: (1995) Reintroducing the Uighur-Mongolian script in Mongolia today. *Mongolian Studies* 18: 49–60.
- GWM = Poppe, N. (1954): *Grammar of Written Mongolian*. Wiesbaden.
- Kara, D. (1972) *Knigi mongol'skich kočevnikov. Sem' vekov mongol'skoj pis'mennosti*. Moskva.
- Lessing, F. D. (1982): *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington.
- Sazykin, A. G. (2001): *Katalog mongol'skih rukopisej i ksilografov Instituta Vostokovedenija Rossijskoj Akademii Nauk*. 1–2.
- Seegmiller, S. – Balim, Ç. (1998): Alphabets for the Turkic languages: Past, present, and future. In: *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics August 3-6, 1994*. Wiesbaden: 627–646.

A TUVÁ NYELV MONGOL JÖVEVÉNYSZAVAINAK HOSSZÚ MAGÁNHANGZÓI

Khabtagaeva Baiarma

Szegedi Tudományegyetem, Altajisztikai Tanszék

1. Bevezetés

Az altaji nyelvek genetikus rokonsága mind a mai napig vitatott. A kutatók egyik csoportja szerint ezek a nyelvek genetikus kapcsolatban állnak, míg a többiek szerint az altaji nyelvek között mutatkozó egyezések kölcsönzések eredményei. Bárhogy is legyen, a modern kutatások alapján ezen egyezések nagy része biztosan kölcsönzés.

Bár a tuva nyelv egyike a legarchaikusabb török nyelveknek, egy erőteljes és napjainkig tartó mongol kulturális hatásnak köszönhetően ebben a török nyelvben van a legtöbb mongol jövevényszó is. Rassadin (1980:58) kutatásainak alapján a tuva nyelvben több mint kétezer mongol jövevényszó van, Tatarincev (1976:110) szerint pedig a tuva szókincs egyharmada mongol eredetű. Én a készülő disszertációmban több mint 1500 alapszót tárgyalok.

Katanov volt az első, aki 1903-as híres munkájában a tuva nyelv mongol jövevényszavaival foglalkozott. Később a témával 1976-ban foglalkozott Tatarincev, majd Rassadin 1980-ban. 2000-ben jelent meg a tuva nyelv etimológiai szótárának első kötete, melynek szerzője Tatarincev röviden megadja a tuva szavak eredetét, köztük a mongol szavakét is.

Munkám célja, hogy bemutassam és jellemezzem a tuva nyelv mongol jövevényszavait. A jövevényszavakat etimológiai, fonetikai és morfológiai szempontból vizsgálom, és megpróbálom megállapítani, hogy mely mongol nyelvből történt a kölcsönzés.

A mongol jövevényszavak nagy száma a tuvában földrajzi, történeti és kulturális tényezőknek köszönhető.

Az Oroszország területén elhelyezkedő Tuva Köztársaságot Kelet felől a Burját Köztársaság, Délkelet felől pedig Mongólia határolja.

Történeti szempontból mongol hatás a tuvákra már a XIII. századtól kimutatható. Ekkor ezt a területet mongol törzsek lakták, melyeknek az összefoglaló neve 'Erdei Népek'. A dzsingiszida birodalom lehanyatlása után Tuva a halha és az ojrát kánságok versengésének volt kitéve. A XIV. és XVI. század között a tuvák ojrát fennhatóság alatt álltak, majd Altan kán halha kánságának részeivé váltak. A XVII. század második felétől újra az ojrátok dzsungáriai kánságának fennhatósága következett. 1757-től 1912-ig a mandzsu C'ing dinasztiahoz tartoztak.

A tuva-mongol kétnyelvűség igen régi jelenség. Amint már

Vladimircov (1929:14–15) is megfigyelte, a tuvák a mongol nyelvet, részint a kultúra nyelveként használták, valamint közvetítő nyelvként a tuvák és mongolok között. Egészen 1930-ig a tuvák csak az ujugur-mongol írást használták, nemcsak a hivatalos, hanem a mindennapi életben is. A tuva folklór legrégebb adatai is mongol nyelven és mongol írással lettek lejegyezve.

A tuvák eredeti vallása a sámánizmus volt, de a XVII. századtól elterjedt közöttük a buddhizmus tibeti-mongol változata, így ettől az időtől mongol és tibeti buddhista műszavak jelennek meg a tuva szókincsben.

A tuva nyelv mongol jövevényszavai több rétegre oszthatóak, ennek megfelelően beszélhetünk archaikus, ojrát, burját és halha rétegről, ezek meghatározása azonban néha nehézségekbe ütközik.

Mivel a tuva mongol jövevényszavainak hosszú magánhangzói segítenek e kérdés eldöntésében, cikkemben azt szeretném bemutatni, hogy hogyan viselkednek a hosszú magánhangzók a tuva nyelv mongol jövevényszavaiban.

2. A hosszú magánhangzók kialakulása a mongolban és a tuvában

Minden hosszú magánhangzó, mely a tuvában található másodlagos, egy korábbi *magánhangzó-mássalhangzó-magánhangzó* (VCV) hangkapcsolat összevonódása útján alakult ki, azonban ez az összevonódás megtörténhetett már magában a mongolban is, vagy csak később, miután a szó bekerült a tuvába.

2.1. A VCV hangkapcsolat sorsa a mongolban

A mongol hosszú magánhangzók kialakulásánál az a szabály, hogy a VCV hangkapcsolat helyén kialakult hosszú magánhangzó minőségét a hangkapcsolat második magánhangzója határozza meg:

- (1) (a) irodalmi mongol *aḡula* 'hegy' > halha *úl*, burját *úla*, ojrát *úl^a*
(b) irodalmi mongol *eb©igü* 'mellcsont' > halha *öw©½*, burját *übs½*, ojrát *öpts½*
(c) irodalmi mongol *maju* 'rossz' > halha, burját, ojrát *mü*

Ez a szabály alól kivétel, ha a két szótag első eleme labiális, ekkor ugyanis hangrendtől függően a hangkapcsolat helyén vagy hosszú *ó*, vagy hosszú *«* áll. Viszont e szabály alól kivétel az ojrát nyelv, melyben a nem első szótagi hosszú magánhangzók minőségét a hangkapcsolat második magánhangzója határozza meg (Poppe 1950, 1955:60–71, 1964: 36–37). Például:

- (2) (a) irodalmi mongol *bögere* 'vese' > halha *b«r*, burját *b«re*, ojrát *b«r^o*
 (b) irodalmi mongol *kirüge* 'fűrész' > halha *xör«*, burját *xyür«*, kivétel: ojrát *köré*
 (c) irodalmi mongol *᠋iluga* 'gyeplő' > halha *᠋oló*, burját *æoló*, kivétel: ojrát *dæolá*

2.2. A VCV hangkapcsolat sorsa a tuvában

Ezzel szemben az ősi török szavakban a tuva fonetikai szabályainak megfelelően a VCV hangkapcsolatból kialakult hosszú magánhangzó minőségét a hangkapcsolat első magánhangzója határozza meg (GTJ 33–37). Például:

- (3) (a) ótörök *ajir* 'nehéz' > tuva *ár*
 (b) ótörök *bağir* 'máj' > tuva *bár*
 (c) ótörök *oğul* 'fiú' > tuva *ól*
 (d) ótörök *sojiq* 'hideg, fagy' > tuva *sók*
 (e) ótörök *yoğun* 'vastag' > tuva *čón*

3. A tuva nyelv mongol jövevényszavainak rétegei

A tuva mongol jövevényszavainak hosszú magánhangzóit két csoportra lehet osztani, egy korai rétegre és egy késeire.

3.1. Korai réteg

3.1.1. A korai réteghez sorolhatóak azok az esetek, amikor a tuvába bekerült mongol szó hosszú magánhangzója a tuva hangtani szabályainak megfelelően alakult ki, tehát a szó egy olyan időszakban került be, amikor a mongol még őrizte a két szótagot. Például:

- (4) $\acute{A} \leftarrow AGU$:
 (a) tuva *čalgá* 'lusta' \leftarrow i.m. *᠋alqaγu*, vö.: halha *jalkú*, burját *zalkú*, ojrát *dzalkú*
 (b) tuva *elér* 'józan' \leftarrow i.m. *elegür*, vö.: halha, ojrát *er^{1/2}*, burját *el^{1/2}r*
 (c) tuva *kežé* 'nehéz' \leftarrow i.m. *kečegü*, vö.: halha *xec^{1/2}*, burját *xes^{1/2}*, ojrát *kets^{1/2}*
 (d) tuva *torgál* 'büntetés' \leftarrow i.m. *torgaγuli*, vö.: halha *torgúl*, burját *torgúli*, ojrát *torgú*
 (5) $\acute{I} \leftarrow IGU$:
 (a) tuva *ay+l* 'veszély' \leftarrow i.m. *ayigul*, vö.: halha, burját, ojrát *ayúl*

- (b) tuva *ergí* ‘szórakozott’ ← i.m. *ergigü* ‘buta’, vö.: halha, ojrát *erg*^{1/2}; burját *er*^{1/2}
 (c) tuva *xar±* ‘válasz’ ← i.m. *qariju*, vö.: halha *xariu*, burját *xaryú*, ojrát *xär*^{1/2}
 (d) tuva *serín* ‘hüvös’ ← i.m. *serigün*, vö.: halha, ojrát *ser*^{1/2}*n*, burját *hery*^{1/2}*n*

3.1.2. Szintén a korai réteghez sorolhatóak azok az esetek, amikor magában a mongol nyelvben a VCV hangkapcsolat megmarad, azonban ha ezek bekerülnek a tuvába, ott kialakul a hosszú magánhangzó. Például:

- (6) V¹ ← V¹GV²:
 (a) tuva *úlza* ‘dísz’ ← i.m. *uǰalǰa*, vö.: halha *ugalj*, burját *ugalza*, ojrát *uǰ¹lza*
 (b) tuva *xúsá* ‘időtartam’ ← i.m. *quǰačaǰa*, vö.: halha *xugacaa*, burját *xugasaa*, ojrát *xuǰ¹tšá*
 (7) V ← VngV:
 (a) tuva *tálay* ‘szájpadlás’ ← i.m. *tanglai*, vö.: halha *tagnai*, burját *tangalai*, ojrát *tañny*
 (b) tuva *mól* ‘mongol’ ← i.m. *mongjol*, vö.: halha, burját *mongol*, ojrát *moñǰ¹*
 (8) V ← VbV:
 (a) tuva *xú* ‘rész, százalék’ ← i.m. *qubi*, vö.: halha *xuw*¹, burját *xubi*, ojrát *xöw*¹
 (b) tuva *xúlgán* ‘vall. újjászületett, élő buddha’ ← i.m. *qubiljan*, vö.: halha *xuwilgán*, burját *xubilgán*, ojrát *xüwljan*
 (c) tuva *xúrak* ‘buddh. szerzetesnövendék’ ← i.m. *qubaraǰ*, vö.: halha *xuwrag*, burját *xubarag*, ojrát *xuwrǰ*
 (d) tuva *súrǰa* ‘torony’ ← i.m. *suburjan*, vö.: halha, ojrát *suwraga*, burját *subarga*

3.1.3. Sporadikus esetek, amikor a VCV hangkapcsolat megmarad magában a tuvában is, azonban ezek esetében szabályszerűséget nem lehet kimutatni:

- (9) (a) tuva *dovurzak* ‘tübetejka (*kerek sapka*)’ ← i.m. *toǰurǰaǰ* ‘virágkehely; kerek süveg’; vö.: halha *tórcog*; burját *tórsog*, ojrát *tórtsag*
 (b) tuva *ke¹æigün* ‘tag’ ← i.m. *gešigün*; vö.: halha *giš*^{1/2}*n*; burját, ojrát *geš*^{1/2}*n*

- (c) tuva *ködege* 'falv' ← i.m. *ködege* 'vidék'; vö.: halha *xöd*«; burját *xüd*«, ojrát *ködé*
- (d) tuva *togana* 'jurta tetőkarikája' ← i.m. *tojono* ~ *tojon-a*; vö.: halha; burját *tóno*

3.1.4. A tuva nyelvben a hangsúly az utolsó szótagra esik (Katanov 1903:35; Ščerbak 1970:115). Sok esetben a mongol jövevényszavak utolsó szótagában hosszú magánhangzó található egy korábbi mongol rövid magánhangzó helyén. Azokban az esetekben, amikor ezek a szavak magánhangzóra végződnek, biztosítható, hogy a kölcsönzés egy korai időszakban történt, ekkor ugyanis a mongol még őrizte a szóvégi magánhangzókat:

- (10) (a) tuva *barimdá* 'tény, bizonyíték' ← i.m. *barimta*, vö.: halha *barimt*, burját *barimta*, ojrát *bärmt*
- (b) tuva *šidará* 'sakk' ← i.m. *šitar-a*, vö.: halha, burját *šatar*, ojrát *šatr*
- (c) tuva *xayirán* 'olyan, amiért kár' ← i.m. *qayiran*, vö.: halha, burját *xairan*, ojrát *xýrn*
- (d) tuva *xuviskál* 'forradalom' ← i.m. *qubisqal*, vö.: halha *xuw'sgal*, burját *xubisxal*, ojrát *xüwüsgal*

3.2. Kései réteg

3.2.1. A kései réteghez tartoznak azok a szavak, amelyekben a mongol szó hosszú magánhangzója megegyezik a tuvába bekerült szó hosszú magánhangzójával, tehát ezekben az esetekben a hosszú magánhangzó már magában a mongolban kialakult:

- (11) Ú ← AGU:
- (a) tuva *büd*^{1/2} 'zárt, elzárt' ← i.m. *bitegü*, halha *bit*^{1/2}, burját, ojrát *büt*^{1/2}
- (b) tuva *surgúl* 'iskola' ← i.m. *surjajuli* (<*sur-GA-GUli), halha *surgúl*', burját *hurgüli*, ojrát *surjüli*
- (c) tuva *ürgay* 'barlang' ← i.m. *ajurqai* (<*ajur+KAi), halha, burját *úrxaí*, ojrát *úrxy* ← ótörök *ajiz* 'száj' (> tuva *ás*)
- (d) tuva *1/2rge* 'teher' ← i.m. *egürge*, halha *1/2reg*, burját *1/2rge*, ojrát *1/2r^oG* ~ *1/2r^uG*
- (12) Ú ← IGU:
- (a) tuva *boæü* 'gyors(an), sebes(en)' ← i.m. *bušigü*, halha, burját, ojrát *bušü*

- (b) tuva $\text{ᠴᠣᠷ}^{1/2}$ 'makacs' \leftarrow i.m. ᠴᠣᠷᠢᠭᠢᠳ , halha $\text{jᠣᠷ}^{1/2}$ *d*, burját $\text{zᠠᠭᠢ}^{1/2}$, ojrát $\text{zᠣᠷ}^{1/2}$ *D*
- (c) tuva $\text{dᠦᠯᠭ}^{1/2}$ *r* 'kulcs' \leftarrow i.m. tᠦᠯᠭᠢᠭᠢᠷ , halha $\text{tᠦᠯᠬ}^{1/2}$ *r*, burját $\text{tᠦᠯᠬᠢ}^{1/2}$ *r*, ojrát $\text{tᠦᠯᠬ}^{1/2}$ *r*
- (d) tuva ᠰᠦᠳᠠᠬ 'birkózónadrág' \leftarrow i.m. ᠰᠢᠵᠠᠳᠠᠭ , halha ᠰᠦᠳᠠᠭ

3.2.2. Külön csoportot alkotnak azok a szavak, melyek esetén biztosítani lehet az ojrát eredetet. Amint korábban megállapítottam, a mongolban, ha a két szótag első eleme labiális, akkor hangrendtől függően a hangkapcsolat helyén vagy hosszú ó, vagy hosszú « áll. Ez alól jelentenek kivételt a nyugati mongol nyelvek, ahol nem első szótagi helyzetben a hangkapcsolat második magánhangzója határozza meg a hosszú magánhangzó minőségét:

- (13) $\text{Á} \leftarrow \text{WGA}$:
- (a) tuva nogán 'zöld' \leftarrow ojrát nogán , vö.: i.m. nojojan , vö.: halha, burját nogó(n)
- (b) tuva owá 'kőhalom' \leftarrow ojrát owá , vö.: i.m. oboja , vö.: halha owó , burját obó(n)
- (c) tuva örél 'szoba' \leftarrow ojrát öré , vö.: i.m. öröge , vö.: halha $\text{ör}«$
- (d) tuva šölé 'szabadság' \leftarrow ojrát tšölé , vö.: i.m. člüge , vö.: halha $\text{ᠴᠣᠯ}«$; burját $\text{sül}«$

3.2.3. A jövevénytiszavak egy csoportjában az első szótagi mongol hosszú ú-ból a tuvában hosszú ó lesz, ennek magyarázata nagy valószínűséggel hanghelyettesítés, idegen fül számára a mongol u gyakran o -nak hallatszik:

- (14) (a) tuva ᠴᠣᠶᠠᠭ 'cipő sarokbélése' \leftarrow i.m. ᠴᠠᠵᠤᠴᠠᠢ , halha jújai , burját zúzai , ojrát zúzy
- (b) tuva mó 'balszerencsés' \leftarrow i.m. maju 'rossz', halha, burját, ojrát mú
- (c) tuva tól 'mese' \leftarrow i.m. tuuli , halha túl , ojrát tül'i
- (d) tuva tólay 'nyúl' \leftarrow i.m. taulai , halha, burját tulai , ojrát $\text{túly} \leftarrow *tabiš$: vö.: ótörök taβišjān
- (e) tuva xóᠴun 'régí' \leftarrow i.m. qajuᠴin , vö.: halha xúᠴ(in) , burját xúšan , ojrát xútšn

3.2.4. Sporadikus jelenség a tuvában, hogy eredeti török szavakban éppúgy, mint a jövevénytiszavakban, a magas nyelvéllású labiálisok delabializálódnak, és i vagy i lesz belőlük:

- (15) (a) ótörök *baltú* 'balta' > tuva *baldī*
 (b) ótörök *qulaš* 'hosszmérték' > tuva *kilaš*
 (c) tuva *bar±n* 'jobboldali, nyugati' ← i.m. *baraḷun*, halha, burját, ojrát *barún*
 (d) tuva *kad±r* 'sarló, kasza' ← i.m. *qadaḷur*, halha, ojrát *xadúr*, burját *xadúr* ~ *xacéur*
 (e) tuva *xal±(n)* 'melegség, forróság' ← i.m. *qalaḷun*, halha, burját, ojrát *xalún*
 (f) tuva *sam±n* 'zűrzavar, rendetlenség' ← i.m. *samaḷu*, halha *samún*, burját *hamú*, ojrát *samú*
 (g) tuva *yan*[⊕]*±r* 'cigaretta' ← i.m. *yang*[⊕]*uur*, halha *yan*[⊕]*úr* ← kínai *yán*[⊕]*uánr*

3.2.5. A mongol nyelvben bizonyos esetekben másodlagosan hosszú magánhangzók alakulnak ki egy korábbi rövid magánhangzó helyén. Ezek a szavak a tuvába bekerülve szintén mutatják ezt a másodlagos mongol hosszúságot:

- (16) (a) tuva *agár* 'levegő' ← i.m. *aḷar*, halha, burját *agár*, ojrát *aḷar*
 (b) tuva *surgál* 'tanítás' ← i.m. *surḷal*, halha *surgál*, burját *hurḷal*
 (c) tuva *selg^{1/2}ste-* 'sétál, járkál' ← i.m. *selgü*[⊕]*e-*, halha *selg^{1/2}ce-*
 (d) tuva *xödelgén* 'lázadás' ← i.m. *ködelgen* 'mozgalom, forgalom', halha *xödölg«(n)*, burját *xüdelg«(n)*, ojrát *ködölgýn*

Kínai eredetű mongol jövevényszavakban szintén másodlagos hosszúság mutatkozik egy eredeti hangsúly helyén:

- (17) (a) tuva *m«gü* 'gomba' ← i.m. *mögü*, halha *m«g*, burját *m«ge*, ojrát *m«g[⊕]* ← kínai *mógu*
 (b) tuva *táliñ* 'nyeregtáska' ← i.m. *daling*, halha *dáliñ*, burját *dálin*, ojrát *dál'ñ* ← kínai *dá lián*

4. Összegzés

Az egyes esetek bemutatása után, az eredményeket összefoglalva, a következő táblázatot lehet megrajzolni:

(18)

*VCV	helyzet	korai réteg		kései réteg		
		saját tuvai változás		saját tuvai változás	halha-burját	ojrát
*aju	V -, CV -	–		*ú → ó	ú	–
	-V -, -V	á		*ú → ±		
*egü	V -, CV -	–		*1/2 → «	1/2	–
	-V -, -V	é		*1/2 → í		
*iju	V -, CV -	–		ú		
	-V -, -V	±				
*igü	V -, CV -	–		1/2		
	-V -, -V	í				
*oja	V -, CV -	–		ó		
	-V -, -V			–	á	
*öge	V -, CV -	–		«		
	-V -, -V			–	é	

A cikkemben azt kívántam bemutatni, hogy egyazon hangkapcsolat más-másként viselkedik a tuva nyelv mongol jövevényszavaiban, attól függően, hogy mikor, illetve mely mongol nyelvből került be a tuvába, így pontos feltérképezésük segít annak meghatározásában, hogy az illető

mongol jövevényszó mely réteghez tartozik.

Irodalom

- Baranova, Z.I.– Kotov, A.V. (2001): *Bol'soj russko-kitajskij slovar'*. Moskva.
- čeremisov, K.M. (1973): *Burjatsko-russkij slovar'*. Moskva.
- Clauson, G. (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Coloo, ƒ. (1988): *BNMAU dax' mongol xelnii nutgiin ayalguuni tol' bi©ig. Oird ayalguu*. [Mongol nyelvjárási szótár. Ojráť nyelvjáráš.]. Ulaanbaatar.
- GTJ = Ishakov, F.G. – Pal'mbah, A.A. (1961): *Grammatika tuvinskogo jazyka. Fonetika i morfologija*. Moskva.
- Kara Gy. (1998): *Mongol-magyar szótár*. Budapest.
- Katanov, N.F. (1903): *Opyt issledovanija urjanhaiskogo jazyka s ukazaniem glavnejših rodstvennyh otnošenij jego k drugim jazykam tjurkskogo kornja*. Kazan'.
- Kowalewskij, O.M. (1844–1849): *Mongol'sko-russko-francuzskij slovar'*. I-III. Kazan'.
- Lessing, Ferdinand D. (1996): *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington.
- Luwsandendew, A. (1957): *Mongol-oros tol'* [Mongol-orosz szótár]. Moskva.
- MNT = Haenisch, E. (1939): *Wörterbuch zu Mangḡol-un Niu©a Tob©a'an*. Leipzig.
- Poppe, N. (1950): The groups **uja* and **üge* in Mongol Languages. *Studia Orientalia*. 14/8: 3–15.
- Poppe, N. (1955): *Introduction to Mongolian Comparative Studis*. Helsinki.
- Poppe, N. (1964): *Grammar of Written Mongolian*. Wiesbaden.
- Ramstedt, G.J. (1935): *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki.
- Rassadin, V.I. (1980): *Mongolo-burjatskie zaimstvovanija v sibirskih tjurkskih jazykah*. Moskva: 58–65.
- Ščerbak, A.M. (1970): *Sravnitel'naja fonetika tjurkskih jazykov*. Leningrad.
- Sečenčojtu (1988): *Mongol üges-ün iᠶa jur-un toli* [Mongol gyök szótára]. Köke qota.
- Tatarincev, B.I.(1976): *Mongol'skoe jazykoe vlijanie na tuvinskuju leksiku*. Kyzyl.
- Tatarincev, B.I. (2000): *Etimologičeskij slovar' tuvinskogo jazyka*. Novosibirsk.
- Pal'mbah, A.A. (szerk.) (1953): *Russko-tuvinskij slovar'*. Moskva.

Tenišev, E.R. (szerk.) (1968): *Tuvinsko-russkij slovar'*. Moskva.
Vladimircov, B.J. (1929): *Sravnitel'naja grammatika mongol'skogo
pis'mennogo jazyka i halhaskogo narečija*. Leningrad.

AZ INDOEURÓPAI ALAPNYELV KORAI SZÓTAGSZERKEZETÉNEK VÁZLATA*

Kristó László

ELTE, Angol Nyelvészet Tanszék

1. Bevezetés

Jelen cikkben az indoeurópai (ie.) alapnyelv korai stádiumának egyik – eddig kevésbé tanulmányozott – aspektusával fogok foglalkozni: a lehetséges szótagszerkezetekkel. Az alapnyelv fonológiai és morfológiai szerkezetéről létező elméletek nézetem szerint viszonylag egységes képet sugallnak arról, milyen típusú szótagokat engedett meg ez a nyelv. Azaz: lehetségesnek tartom – ezen elméletekből kiindulva – az ie. szótagszerkezet bizonyos fokú rekonstruálását. Természetesen itt egy fontos megjegyzést kell tennünk: a rekonstrukció elfogadhatósága azon áll vagy bukik, hogy elfogadjuk-e azokat az elméleteket, amelyekből kiindulva magát a rekonstrukciót megalkottuk; értelemszerűen ha bármelyik kiindulási elméletünk helytelen, akkor ez a szótagszerkezeti rekonstrukció helyességét is megkérdőjelezi (még ha nem is cáfolja meg egyértelműen). Terjedelmi okokból itt nem áll módomban e kiindulási elméletek mellett (vagy ellen) részletesen érvelni: egyszerűen adottnak veszem őket, és a rekonstrukciómban ebből indulok ki.

Nem győzöm hangsúlyozni, hogy az, ami itt következik, nem egzakt, újgrammatikus rekonstrukció, hanem *rekonstrukciókon alapuló rekonstrukciókon alapuló rekonstrukció* (szándékos a “rekonstrukció” szó háromszori használata), azaz többszöri áttétellel jutunk el ide. Emiatt érdemes szem előtt tartani, hogy a dolgozat bizonyos értelemben szakmai “játék” (jóllehet nem komolytalan), lévén, hogy bizonyos értelemben a tudomány határterületeit feszegeti. Ez azonban minden hasonló, áttételesen rekonstruált nyelvállapottal foglalkozó műre igaz.¹

Dolgozatom felépítése a következő. Az első részben röviden ismertetem a kiindulási pontként szolgáló elméleteket, majd a második részben következik maga a rekonstrukció. A harmadik részben visszatérek a kiindulási pontokhoz, rámutatva, hogy a szótagszerkezeti hipotézis nagy

* Köszönettel tartozom a cikk ismeretlen lektorának valamint Nádasy Ádámnak mind formai, mind tartalmi észrevételeikért. Természetesen a fennmaradó hibáért egyedül én vagyok felelős.

¹ A jelölésmódot illetően megjegyzem, hogy – a történeti nyelvészetben szokásos gyakorlatnak megfelelően – a * a rekonstruált (nem adatolt) alakokat jelöli; a rosszulformáltság jelzésére a ** használatos.

mértékben egységesíti őket, sőt, ezen elméletek állításainak egy jó része tulajdonképp logikusan következik belőle.

2. A kiindulási alapok

2.1. Az ie. fonémarendszer

Legelőször is lássuk az alapnyelvre rekonstruálható fonémakészletet. Az itt feltételezett rekonstruált rendszer fő sajátosságai a következők (vö.: Szemerényi 1990:37–72):

1. A szonoránsok lehetnek szillabikusak (a félmagánhangzók szillabikus változatai természetesen a megfelelő zárt magánhangzók).

2. A zárhangok tekintetében a konszenzusosnak tekinthető rendszert alkalmazom, azaz négy képzési helyet és három módot különböztetek meg (bár megjegyzem, hogy ez igazából számunkra most irreleváns).

3. Ami viszont lényeges: nem fogadom el a diftongusok rekonstruálását az alapnyelvre; noha ez talán kisebbségi nézet, a magánhangzó + félmagánhangzó szekvenciákat (= fonetikai eső diftongusokat) VC szekvenciaként elemzem.²

A jelen cikkben feltételezett ie. fonémarendszer tehát a következő:

(1) Az ie. alapnyelvi fonémarendszer

(a) Magánhangzók: ǎ ě ĭ ǫ ũ

 ā ē ī ō ū

(b) Szonoránsok: r l m n j w

(c) Obstruensek: s
 p t k k^w
 b d g g^w
 b^h d^h g^h g^{wh}

2.2. Az ie. gyökök szerkezete

Az ie. (igei) gyökök egyszótagúak; alapmagánhangzójuk az *e*, ami azonban váltakozhat más magánhangzókkal (l. **1.3.**). Ezt a magánhangzót 0–3 mássalhangzó előzheti meg, illetve 1 vagy 2 mássalhangzó követheti.³

² Lehmann (1952:11) részletesen érvel a diftongusok ellen és a későbbiekben tárgyalandó ún. laringális elmélet mellett.

³ Viszonylag ritkák a magánhangzókezdetű gyökök (erről a későbbiekben szó lesz, l. **1.4.**); rövid magánhangzóra végződő gyökök pedig nem rekonstruálhatók (a hosszú magánhangzóra végződő gyökökről l. lejjebb).

Bizonyos gyökök (elsősorban névszóiak) lehetnek kétszótagúak is; a későbbiekben (1.4.) ismertetett Benveniste-féle elmélet szerint, amely elmélet elemzésem egyik sarkköve, ezek mind toldalékolt egyszótagú gyökökre vezethetők vissza, ezért ezekkel itt nem foglalkozom. Ami az egyszótagú gyököket illeti, Szemerényi (1990:102) a következő rekonstruálható szerkezeteket adja meg:

(2) Az ie. gyökök (VV = hosszú mgh.)

Szerkezet:Példa:	Glossza:
VC- *ed-	‘eszik’
CVC-*med-	‘mér’
CCVC-*trem-	‘remeg’
CVCC-*serp-	‘mászik’
CCVCC-*d ^h rewg ^h -	‘csal, becsap’
CCCVC-*strep-	‘zajong’
CCCVCC-*sprejg-	‘bővelkedik’
CVV-*dō-	‘ad’
CCVV-*stā-	‘áll’

A bekeretezett sorokban található – hosszú magánhangzós – gyökökre a későbbiekben (1.4.) visszatérünk (az ún. laringális elmélet szerint ezek eredetileg VC szekvenciára végződnek). Egyelőre figyeljük meg, hogy a hosszú magánhangzós gyökök nem végződhetnek mássalhangzóra. Fontos megjegyezni továbbá, hogy a három mássalhangzóval kezdődő gyökök első mássalhangzója csak *s* lehet.

2.3. Az ie. ablaut (apofónia, fokváltakozás)

Az előző részben említettük, hogy az ie. gyökök alapmagánhangzója *e*, amely azonban más magánhangzókkal, sőt zérussal is váltakozik. A váltakozás már az alapnyelvben morfofonémikus, tehát morfológiailag és lexikailag is kondicionált. Feltételezhető, hogy eredeti kiváltó oka a hangsúly helyének és minőségének váltakozása (az *e* ~ *o* és az *e* ~ \emptyset váltakozás esetében), illetve pótlónyúlás (az *e* ~ \bar{e} és *o* ~ \bar{o} alternációknál), azaz fonológiai okokról volt szó. A gyök magánhangzója összesen ötféle lehet, beleértve a zérust is; a magánhangzó minőségétől függően beszélhetünk a gyök különböző fokairól, ezért ezt az alternációt “fokváltakozás”-nak is szokták hívni, noha a legelterjedtebb elnevezése az “ablaut”; angol és francia nyelvű művekben az “apofónia” műszó is használatos. Érdemes megjegyezni, hogy nemcsak a gyököknek, hanem a

szuffixumoknak is lehetnek ablautfokai. Az alábbi táblázat a lehetséges fokokat mutatja be:⁴

(3)	Az ie. ablautfokok			
(a)	Teljes fok:	e	pl.	*pet- ‘repül’
(b)	Nyújtott fok:	ē		*pēt-
(c)	Hajlított fok:	o		*pot-
(d)	Nyújtott hajlított fok:	ō		*pōt-
(e)	Nullfok:		∅	*pt-

A */pet-// gyök tehát attól függően, hogy milyen toldalékokat kap, ebben az öt formában jelenhet meg. Természetesen nem minden morfémának maradt fenn az összes foka a leánynyelvekben. Lássunk egy konkrét adatolt példát az ógörögből:

(4) Adatolt példa az ablautra: a *-ter- ‘rokonságszuffixum’ az ógörögben

(a)	pa-ter-a	‘apa-AccSG’
(b)	pa-tēr	‘apa-NomSG’
(c)	eu-pa-tor-a	‘jó (nemes) apától származó-AccSG’
(d)	eu-pa-tōr	‘jó (nemes) apától származó-NomSG’
(e)	pa-tr-os	‘apa-GENSG’

A hangsúly a (4a–d) alakokban a kérdéses morfémán van, a (4e) alakban véghangsúlyt találunk; a *ter morféma e-jének hangsúlytalansága okozza a kiesést. A (4c) és (4d) alakbeli o (ō) feltehetőleg a hangsúly minőségének eltéréseivel magyarázható (az ie.-ra zenei hangsúly rekonstruálható). Végül a hosszú magánhangzók eredete elég világos: ezek az alakok eredetileg -s ragra végződtek, mint minden mássalhangzós tövű névszó, de ez az -s bizonyos tövéghangzók után lekopott, és ez okozhatta a magánhangzó nyúlását. A (4b) alak tehát az alábbi fokozatokon mehetett keresztül: *p ters > *p terr > *p tēr > patēr.⁵

2.4. A laringális elmélet és Benveniste gyökszerkezeti elmélete

2.4.1. A laringális elmélet

⁴ Viszonylag ritkák a magánhangzókezdetű gyökök (erről a későbbiekben szó lesz, l. 1.4.); rövid magánhangzóra végződő gyökök pedig nem rekonstruálhatók (a hosszú magánhangzóra végződő gyökökről l. lejjebb).

⁵ A schwáéból a görögben (mint mindenütt – az indoírani nyelveket kivéve –) a lesz.

Az ún. “laringális elméletet” az inkább általános nyelvészeti munkásságáról közzismert svájci nyelvész, Ferdinand de Saussure alapozta meg 1878-ban megjelent *Mémoire sur le systcme primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (Értekezés az indoeurópai nyelvek eredeti magánhangzó-rendszeréről) című korszakalkotó jelentőségű művében, amely valószínűleg minden idők egyik legfontosabb nyelvészeti tárgyú könyve. Saussure az összehasonlító módszerrel rekonstruált ie. alapnyelv alternációit vizsgálva, a belső rekonstrukció módszerét (az elsők között) alkalmazva rekonstruálta az alapnyelv korábbi fonológiai rendszerét. Rekonstrukcióját később többen módosították; a huszadik század első felében terjedt el rá a “laringális elmélet” elnevezés. Az elmélet alaptézisei a következők (Szemerényi 1990:127–137; Lehmann 1993:73, 85):

1. A korai ie.-ban voltak olyan mássalhangzók, amelyeknek pontos minősége ismeretlen, de feltehetőleg faringális és/vagy glottális (esetleg veláris) réshangok lehettek. Ezeket hívja a szakirodalom “laringális”-oknak, és innen az elmélet elnevezése. Többnyire hármat tételnek fel (H_1 , H_2 , H_3), bár van, aki egyet (Szemerényi 1990:127–137), és van, aki tizet (Martinet 1953, 1957). Itt a három laringálist feltételező álláspontot követem, de megjegyzem, hogy a laringálisok száma jelen dolgozat témája szempontjából teljesen lényegtelen.

2. A laringálisok szótagszerkezeti szonoránsként viselkedtek, azaz lehettek szillabikusak: szillabikus allofónjuk a schwa () (mindnek, azaz nukleáris helyzetben neutralizáció történik).

3. A hettita kivételével sehol sem maradnak meg, azaz kiesnek,⁶ de ha kódában vannak, az előttük levő V megnyúlik (pótlónyúlás); emellett a H_2 és a H_3 a gyök e magánhangzóját a -vá, illetve o -vá “színezi” (a szótagnyitányban levő laringálisnak ez az egy nyoma marad, hiszen az ilyen laringális kiesése értelemszerűen nem jár együtt pótlónyúlással). Íme egy-egy példa bőségesen adatolt gyökökkel:⁷

f. Laringálisra végződő gyökök (Szemerényi 1990:129)

(a) kie. $*d^h eH_1$ - ‘tesz, helyez’ (nullfok: $*d^h$ = $*d^h H_1$)

Teljes fok: g. *ti-thē-mi* ‘teszek’, l. *fē-cī* ‘tettem’, a. *dee-d* ‘tett (Fn.)’

⁶ Saussure teljesítménye annál figyelemreméltóbb, mivel a hettitát az 1870-es években még nem ismerték; mindössze a *Mémoire* megjelenése után fél évszázaddal, 1927-ben mutatta ki Jerzy Kuryłowicz, hogy a hettitában megtalálhatók a Saussure által feltételezett mássalhangzók reflexei.

⁷ Az itt és a későbbiekben szereplő nyelvek rövidítéseinek feloldása: a. = angol, g. = görög (ógörög), (k)ie. = (korai) indoeurópai, l. = latin, lit. = litván, n. = német, óé. = óészaki, ószl. = ószláv, sz. = szanszkrit, szl. = szlovén.

Nullfok: g. *ti-thē-men*, l. *fǎ-ctus* ‘tett (Part.Pass.)’

(b) kie. **steH₂-* ‘áll’ (nullfok: **st - = *stH₂-*)

Teljes fok: g. *hi-stē-mi* ‘állók’, l. *stā-re* ‘állni’

Nullfok: l. *stā-tus*, g. *stā-tos* (Part.Pass.)

(c) kie. **deH₃-* ‘ad’ (nullfok: **d - = *dH₃-*)

Teljes fok: g. *di-dō-mi*, sz. *da-dā-mi* ‘adok’, ószl. *dārū* ‘ajándék’

Nullfok: g. *di-dō-men*, l. *dā-tus* (Part.Pass.)

2.4.2. Benveniste elmélete az ie. gyökök eredeti szerkezetéről

A laringális elméletet használta föl Émile Benveniste francia indoeuropeista az ie. gyökök eredeti gyökszerkezetéről szóló elméletének megalkotásához (Benveniste 1935). Benveniste elmélete tulajdonképp a laringális elmélet extrém interpretációja. Mint láttuk, az ie. gyökök zöme mássalhangzóval kezdődik, és arra is végződik; a magánhangzó-végű gyökök hosszú magánhangzót tartalmaznak. Benveniste feltételezi, hogy ezek a gyökök *mind* korábbi, laringálissal kezdődő, illetve arra végződő alakokból származnak, épp csak a laringálisok kiestek. Azaz például egy VC szerkezetű gyök eredeti formája HVC (ahol a H természetesen valamilyen laringalist jelöl), míg mondjuk egy CVV gyök korábbi CVH-ra vezethető vissza. Benveniste azt állítja továbbá, hogy a CVC-nél komplexebb szerkezetű gyökök eredetileg polimorfémikusak, és egy toldalékolt CVC gyökre vezethetők vissza. Ez a hipotézis azon alapul, hogy számos olyan szótó van, amely minden leánynyelvben CVC-nél komplexebb szerkezetű, de nem rekonstruálható egységes formában a teljes szótó, hanem csak egy közös C(V)C elem, amely különféle mássalhangzókkal bővül az egyes nyelvekben. Ilyen pl. a ‘remeg’ jelentésű tő, amely az alábbi formákban van adatolva: **trem-* (g.,l. *tremō*), **trep-* (l. *trepidus*, ószl. *trepētū*), **tres-/ters-* (szkt. *trasati*, g. *treō* < **tresō*, l. *terreō* < **terseō*, szl. *tresti*). Figyelemreméltó, hogy a *t(e)r* váz egységes, de a tővégi mássalhangzó változó (még egy nyelven belül is!).

Benveniste főbb állításai tehát a következők (összefoglalva Lehmann 1993:93k, 125k):

1. A kie. gyök egyszótagú, CVC szerkezetű (pontosabban: CeC).

2. A gyökök szuffixumokkal bővíthetők. Minden igei gyöknek két bővített alakja (bázisa) lehet. Ha a gyök teljes fokban van, a szuffixum nullfokú, és fordítva:

Gyök: **per-*, Szuffixum: **-ek-*

Bővített alakok: 1. bázis: **per-k-* (= **per-Øk*) lit. *perš-ù* ‘udvarlok’

2. bázis: **pr-ek-* (= **pØr-ek*) l. *prec-or* ‘kérek’

3. Az (i) bázis nem bővíthető tovább, de a (ii) igen, mégpedig egy ún. determinatívummal:

Gyök: **pel-* ‘tölt’

1. bázis: **pel-H* (= **pel-ØH*)

2. bázis: **pl-eH* (= **pØl-eH*)

Determinatívummal kiterjesztett 2. bázis: **pl-eH-d^h*-, pl. g. *pl-ē-th-ō* ‘töltök’.

Alaki szempontból a szuffixum és a determinatívum között az a különbség, hogy az utóbbi egy mássalhangzóból áll, míg a szuffixum tartalmazza az *e* alapmagánhangzót is.

Ha Benveniste elméletét kiegészítjük azzal, hogy a nullfok feltételezhetőleg korábbi teljes fokból származik (az *e* törlésével), kézenfekvőnek tűnik a következtetés, hogy a kie. gyökök CVC, a bázisok pedig CVCVC szerkezetűek, mely utóbbiakhoz még egy C járulhat, CVCVCC kiterjesztett bázist alkotva. Ez a tény pedig alapul szolgálhat a kie. szótagszerkezetről alkotott hipotézisünknek.

2.5. Sievers törvénye

Az eddigiekben elsősorban morfémaszerkezeti, illetve morfofonológiai szempontokat vizsgáltunk. Ebben a részben egy tisztán fonológiai vonatkozású elméletet mutatok be, amely közvetlenül a szótagolással kapcsolatos, s ezért a legfontosabb az összes, jelen cikkben alapnak tekintett elmélet közül. Az elképzelés hosszú múltra tekint vissza: alapjául Eduard Sievers német anglista és indogermanista óindre vonatkozó megfigyelése szolgál, amely felfedezője tiszteletére „Sievers törvénye” néven vonult be a tudománytörténetbe. A törvény a következőt mondja (Sievers 1878:129; l. még Collinge 1985:159–174):

„Ha az indben a hangsúlytalan *i* vagy *u* magánhangzó előtt áll, akkor rövid szótag után mássalhangzó, hosszú szótag után magánhangzó lesz.”⁸

Azaz „mai nyelvre” lefordítva: a mögöttes prevokális hangsúlytalan zárt magánhangzók, az //i// és az //u//, szótagkezdeti (= mássalhangzós) pozícióba szótagolódnak, következésképp [j]-ként, ill. [w]-ként jelennek meg, ha az előző szótag könnyű; ha az előző szótag nehéz, szótagmagként értelmeződnek, s így [i], ill. [u] lesz a felszíni formájuk.

Edgerton 1943-ban megjelent cikkében rámutat arra, hogy Sievers törvénye a likvidákra és a nazálisokra is igaz, azaz lényegében egy szabályos szillabikus ~ nemszillabikus alternációról van szó, amely értelemszerűen minden olyan szegmentumra igaz, amely lehet szótagalkotó és mássalhangzós szerepű is. Sievers törvényének világos nyomai mutathatók ki a germánban, kivált a gótban, ahol több szuffixum-allomorfia

⁸ Saját fordítás – K.L.; megj.: ind = óind (szanszkrit).

magyarázható vele, de elszórtabban más nyelvekben (szláv, itálikus, görög, stb.) is találunk olyan alakváltozatokat, amelyek ezzel a szabályszerűséggel indokolhatók. Azaz: a törvény nem óind sajátosság, hanem közös ie. örökség, amely a legépebben történetesen az óindben őrződik meg. Edgerton kissé bonyolult, de szemléletes formulákat alkalmaz a lehetséges kombinációk bemutatására:

(6) Sievers törvényének Edgerton-féle formális illusztrációja

6. Edgerton szimbólumai (kissé módosítva):

t	=	bármilyen obstruens
k	=	bármilyen egyéb obstruens, ami $\neq t$
j	=	bármilyen nemszillabikus szonoráns
w	=	bármilyen egyéb nemszill. szonoráns, ami $\neq j$
i	=	bármilyen szill. szonoráns (beleértve zárt V)
u	=	bármilyen egyéb szill. szonoráns, ami $\neq i$
a	=	bármilyen rövid, nem zárt V (= e, o, a)
ā	=	bármilyen hosszú, nem zárt V (= ē, ō, ā)
#	=	szóhatár (szünet)

7. Edgerton formulái:

1. Egy szonoráns	tit	#it	ti#
	aja	#ja	aj#
	ajt		
	atja		
	#tija	ktija	ātija
2. Két szonoráns	ajwa		ājuwa
	atjut	atju#	ātijut
			ktijut
			#tiju#
	#jut		#tiwa
			ātiwa
			ktiwa
	ajut	aju#	atjuwa
			juwa/iwa (<i>bizonytalan</i>)

Vegyük észre, hogy amennyiben az adott szonoráns szótagmagba kerül, rögtön utána a rákövetkező magánhangzóval hiátust alkot, amelyet azonban ki is tölt: beleterjed az üres nyitányba, ahol természetesen mássalhangzós alfofőnya jelenik meg. Lássuk példaként a mögöttes //ātia//

alakot: Edgerton szerint felszíni alakja *ātija* lesz, azaz *ā.ti.ja*, nem pedig ***ā.ti.a.*⁹ Ez nem meglepő: a hiátust a nyelvek szeretik kitölteni.

Edgerton kissé elvont formuláinál azonban hasznosabbnak bizonyulhat egy konkrét példa. A (7)-ben a gótból látunk három igealakot; az (7a)-ban az //i// [j]-ként, a (7b-c)-ben pedig [i]-ként (pontosabban: [ij]-ként) realizálódik. A kötőjel morfémathatárt jelöl.

(7) Példák a gótból:¹⁰

(a) sat-jjþ ‘ültet’	< *sat-ja-þ	< *sod-jā-ti
(b) sand-[ī]þ ‘küld’	< *sand-iji-þ	< *sand ^h -ijā-ti
(c) sōk-[ī]þ ‘keres’	< *sōk-ija-þ	< *sāg-ijā-ti

Láthatjuk, hogy a mögöttesen //jā// alakú toldalék (amely egyébként tematikus elem), a (7a)-ban [jā], a (7b-c)-ben pedig [ijā] formában rekonstruálható a gót adatok alapján. Sievers és Edgerton nyomán tehát feltételezhetjük, hogy a jobboldali oszlopban található rekonstruált alakok szótagolása a következő (az aláhúzott rész a meghatározó szótag, a félkövérrel szedett rész pedig a kérdéses szonoráns felszíni megjelenése):

(8) (a) * <u>so</u> .d <i>jā</i> .ti	azaz:	* <u>CV</u> .CCVV.CV
(b) * <u>son</u> .d ^h i.jā.ti		* <u>CVC</u> .CV.CVV.CV
(c) * <u>sā</u> .g <i>i</i> .jā.ti		* <u>CVV</u> .CV.CVV.CV

Jól látható, hogy az (8a)-beli alakban az első szótag CV szerkezetű, azaz könnyű; a (b) és (c) alakban pedig CVC, ill. CVV, tehát nehéz, és ennek megfelelően szótagolódik az //i// V-ként (8a) vagy C-ként (8b-c).

Sievers törvényének ez az interpretációja kézenfekvőnek és meggyőzőnek tűnhet, mégis alapvetően hiányos. Jóllehet az előző bekezdésben leírtak a megfigyelés szintjén adekvátak, mégsem magyarázó erejűek, mert nem engednek semmire sem következtetni. Konkrétan: azon túl, hogy megállapítjuk, hogy összefüggés van az előző szótag súlya és a szonoráns szótagolása között, nemigen mondtunk semmit. Ez az összefüggés ugyanis nem jelent ok-okozati viszonyt, mivel a szonoráns szótagolása nem következik az előző szótag súlyából. Miért ne lehetne a (8b-c)-beli alakokat mondjuk ***son.d^hjā.ti*, illetve ***sā.gjā.ti* módon szótagolni? A (8a) tanúsága szerint a [Cj] szekvencia jóformált szótagkezdet! Sajnos ez az elemzés erre nem ad választ, ezért azt máshol kell keresnünk. A következő részben az eddigiek alapján felállítandó hipotézis erre is megpróbál választ adni.

⁹ Edgerton persze nem beszél külön mögöttes és felszíni alakokról.

¹⁰ Minden itt hozott ige PresIndSg3 alakú. A <þ> hangértéke [j].

3. A szótag szerkezete a korai indoeurópaiban

3.1. Bevezetés

Foglaljuk össze röviden az eddigieket.

1. Az indoeurópai alapnyelvre rekonstruálható egy ablaut néven ismert morfofonémikus alternáció ($e \sim o \sim \bar{e} \sim \bar{o} \sim \emptyset$). Eredete nincs százszázalékosan tisztázva, de az elfogadott nézet szerint eredeti e -ből alakultak ki a különböző fokok, ahol részben a hangsúly helye és minősége játszott szerepet ($e \sim o \sim \emptyset$), részben pedig a pótlónyúlás (ez a hosszú magánhangzók egyik fő forrása).

2. A laringális elmélet szerint a korai alapnyelvre rekonstruálhatók ún. laringális mássalhangzók, amelyek szótagalkotók is lehetnek, ha a szomszédos e kiesett; szillabikus allofónjuk a schwa. A laringálisok a leánynyelvekben (kivéve a hettitát, ahol vannak reflexeik) nem maradnak fenn, de bizonyos esetekben nyomot hagynak maguk után; számunkra az fontos, hogy a kódapozícióban levő laringális kiesése a nukleáris magánhangzó megnyúlását okozza. (Ez a hosszú magánhangzók másik fő forrása).

3. Benveniste az ablautból és a laringális elméletből kiindulva megalkotja morfémyszerkezeti elméletét. Feltételezi, hogy (i) valamennyi magánhangzóval kezdődő gyök eredetileg laringálissal kezdődött, és hogy (ii) valamennyi hosszú magánhangzó korábbi rövid magánhangzóból jött létre pótlónyúlással. E feltételezések alapján azt állítja, hogy valamennyi ie. gyök eredetileg CVC (sőt: CeC) szerkezetű, de bővíthetők suffixumokkal és determinatívumokkal.

4. Sievers törvénye szerint a szonoránsok könnyű szótag után nyitányként, nehéz szótag után magként szótagolódnak. Mint láttuk, ez ebben a formában nem teljesen kielégítő interpretációja a Sievers által megfigyelteknek.

A fentiek alapján a következőket tételezem föl a korai indoeurópai szótagszerkezetről:

1. A szótagmag rövid;
2. A nyitány
 - a. kötelező, és
 - b. nem ágazhat el;
3. A rím elágazhat, de csak egy kódamássalhangzó lehetséges.

Eszerint az alapnyelv korai szakaszában mindössze kétféle szótagszerkezet volt megengedett: 1. CV, 2. CVC. Ez meglehetősen radikális álláspont, amelyen talán lazítanunk kell majd egy keveset (konkrétan: a hosszú magánhangzók és a kötelező nyitányok tekintetében), de nem lényegi szempontokból. Nézzük most az itt javasolt hipotézis előnyeit valamint a felmerülő problémákat, megvizsgálva először Sievers törvényét, majd az ie. morfémyszerkezeti feltételeket és az ablautot.

3.2. A hipotézis következményei Sievers törvényére nézve

Először is, a nyitány elágazásának valamint a VC-nél komplexebb (szupernehéz) rímeknek a tilalma egyértelműen megmagyarázza Sievers törvényét (amit így tulajdonképp nem is kell külön tételként megfogalmaznunk, hisz automatikusan következik alapvetőbb elvekből). Emlékezzünk vissza, hogy a (8)-beli szótagolások, amiket itt újra láthatunk a (9)-ben, nem következtek semmiből; ha ugyanis a [Cj] jólformált nyitány, érthetetlen, miért csak az (a)-ban az (átmenetileg tekintsünk el a hosszú magánhangzóktól, és tétélezzük fel, hogy korábbi VC szekvenciákból származnak; erre rövidesen visszatérek):

(9)	(a) *so.dj̄ā.ti	azaz:	*CV.CCVV.CV
	(b) *son.d ^h i.j̄ā.ti		*CVC.CV.CVV.CV
	(c) *sā.gi.j̄ā.ti		*CVV.CV.CVV.CV

Mármost ha feltesszük, hogy a nyitány egy és csak egy pozíciót tartalmaz, és hogy a rím nem lehet komplexebb VC-nél, rögvest magyarázatot találunk a problémára. Ez esetben ugyanis kizárólag a következőképp szótagolhatók a (9)-beli alakok (feltéve továbbra is, hogy VV < VC, azaz a kettő tulajdonképp ugyanaz):

(10)	(a) *sod.j̄ā.ti	azaz:	*CVC.CVV.CV
	(b) *son.d ^h i.j̄ā.ti		*CVC.CV.CVV.CV
	(c) *sā.gi.j̄ā.ti		*CVV.CV.CVV.CV

A (10a)-ban azért lehetséges ez a szótagolás, mert a *d* nyugodtan zárhatja az előző szótagot, az így CVC szerkezetű lesz, ami tökéletesen jólformált. A (10b-c)-ben ugyanaz azért nem működik, mert vagy az előző szótag lenne szupernehéz (**sond^hi.j̄ā.ti*, **sāg.j̄ā.ti*), vagy a második szótag nyitánya ágazna el (**son.d^hi.j̄ā.ti*, **sā.gi.j̄ā.ti*). Ezért a szonoráns csak szillabikus lehet. Ha feltételezzük, hogy a nyitány kötelező, arra is magyarázatot kapunk, miért terjed bele a szonoráns a rákövetkező üres nyitánypozícióba (**son.d^hi.j̄ā.ti*, nem pedig **son.d^hi.ā.ti*).

A nyitány összetettségének tilalma összhangban áll Edgerton rekonstruált formuláival is (6b). Figyeljük meg, hogy a szóeleji C + szonoráns + V szekvenciák Edgerton szerint ugyanúgy szótagolódnak, mint a VCC + szonoráns + V, vagy az azzal egyenértékű VVC + szonoráns + V hangsorok; Edgerton formuláit használva, #*tija* (nem pedig **#*tja*) lesz a szótagolás.

Felmerül viszont egy kérdés: miért szükségszerű a (10a)-ban illusztrált alakok ilyenféle szótagolása (**sod.j̄ā.ti*)? Hiszen a kóda nem kötelező, tehát minden további nélkül elképzelhető egy *so.dī.j̄ā.ti* szótagolás

(azaz ugyanúgy, mint a (10b-c)-ben); valójában ez a hangsor csupa CV szótagokat tartalmazna,¹¹ ami jelöletlenebb, mint a tényleges alakunk, amelyben az első szótag zárt. Erre azt a választ adhatjuk, hogy a szonoránsok jelöletlen esetben nemszillabikusként “szeretnek” szótagolódni, és csak akkor lesznek szillabikusak, ha nem tehetnek mást. Ez – ismerve a szonoránsok viselkedését a világ nyelveiben – nemhogy nem meglepő, hanem várható is, utóvégre egy nemzárt magánhangzó szomszédságában levő szonoráns nem alkot szonoritási csúcst; azaz a szonoránsok ilyen szótagolása az alapeset. Összegezve tehát Sievers törvénye a következőképp fogalmazható meg:

(11) Sievers törvénye:

Az indoeurópai alapnyelvben a szonoránsok (kivéve a nemzárt magánhangzókat) nem szillabikus szerepűek, kivéve, ha az ilyen szótagolásuk következményeként rosszulformált szótagszerkezet jönne létre.

Vegyük azonban észre, hogy a (11)-beli törvény semmi olyat nem mond, ami ne következne alapvetőbb parametrikus vagy univerzális elvekből. Megállapítható tehát, hogy Sievers törvényét nem kell önálló elvként felvennünk.

3.3. A hipotézis és az ie. gyökök szerkezete

Az itt felállított hipotézis összhangban áll az indoeurópai gyökök szerkezetéről alkotott elméletekkel is. Megmagyarázható, miért nem rekonstruálható olyan gyök, amelyben hosszú magánhangzót két mássalhangzó követ (VVCC(V)): ez esetben a hangsor ugyanis szótagolhatatlan lenne, mivel a VV.CC(V) szótagolást a kizárja a nyitány összetettségének tilalma, a VVC.C(V) szerkezet pedig egy szupernehéz rímet tartalmazna.

Ezen a ponton azonban megkerülhetetlennek tűnik, hogy kitérjünk a hosszú magánhangzók már többször hangoztatott problémájára. Mint fentebb szó volt róla, a hosszú V-k zöme nem eredeti az ie.-ban, hanem különböző pótlónyúlásokkal jön létre VC szekvenciákból. A laringális elmélet extrém értelmezői szerint *minden* hosszú V ilyen eredetű. Noha ez tetszetős elképzelés, szembesülnünk kell azzal, hogy az alapnyelvben vannak olyan hosszú magánhangzók, amelyekről ez nem mutatható ki, például a **mātēr* ‘anya’ *ā*-ja esetében, ahol semmiféle pótlónyúlást sem

¹¹ Eltekintve persze a hosszú tematikus magánhangzótól, de annak természetesen semmi köze sincs a szó elején történő dolgokhoz.

lehet feltételezni. Elképzelhető tehát, hogy a kie.-ban is voltak (pótlónyúlás előtti) hosszú magánhangzók. Ez annyiban módosítja elemzésünket, hogy meg kell engednünk a CVV típusú szótagokat; szerencsére még mindig elmondhatjuk, hogy szupernehéz szótagok (= VVC rímek) nincsenek, tehát az eredeti hosszú V-k pusztá léte nem jelent különösebb problémát a hipotézis számára.

Az indoeuropaisztikához értő olvasónak azonban már bizonyára feltűnt, hogy eddig nem esett szó a szóvégi szótagokról. Ezekben ugyanis bizony előfordulnak VVC rímek, nem is kevés esetben, ugyanis számos toldalék végződik ilyen rímre (pl. az *o*-tövű hímnemű főnevek Singularis Ablativusának **-ōd* ragja). A kérdés az, hogy megoldhatatlan problémát jelentenek-e számunkra az ilyen szóvégek. Nos, nézetem szerint nem. Az ilyen VVC rímek ugyanis mind szóvégiek, márpedig a világ nyelveiben megszokott dolog, hogy a szóvégi mássalhangzók nem járulnak hozzá az utolsó szótag súlyához: extrametrikusak. Ilyesmit tapasztalunk például a mai angolban, ahol zárt szótagban csak rövid magánhangzó lehetséges, de a szóvégi mássalhangzó, úgy tűnik, nem zárja a szótagot: ezért jólformált a [] hangsor, de nem az a (nemlétező) **[]. Ilyesmit – különösen, hogy az indoeurópai nyelvekben a jelenség széles körben ismert – minden további nélkül feltételezhetünk az alapszóra is. A VVC szóvégek tehát tulajdonképp VV<C>-ként elemzendők, ahol a <C> extrametrikus C-t jelöl. Egyes fonológusok – a kormányzásfonológia teoretikusai – még tovább mennek, és a szóvégi mássalhangzókat univerzálisan nyitányként elemzik, amit egy fonetikailag üres mag követ. Bármilyen elméleti magyarázatot fogadunk is el, a jelenség kellően elterjedt ahhoz, hogy felhasználhassuk rekonstrukciónk során.¹²

Problémát jelentenek ezenkívül azok a gyökök, amelyek magánhangzóval kezdődnek, és amelyekre nem tudunk laringális rekonstruálni, mert a hettitában sincs benne szókezdő laringális; ilyen pl. a ‘lenni’ (**es-*) vagy az ‘enni’ (**ed-*). Ezért esetleg fel kell tételeznünk, hogy a nyitány nem volt kötelező a kie.-ban. Ezt az engedményt is könnyen megtehetjük, hisz lényegében nem befolyásolja a hipotézis működőképességét. Igaz, hogy a **son.d^hi.jā.ti* típusú szótagolások (ahol a szonoráns hiátustöltőként beleterjed a következő üres nyitányba), automatikusan, egyéb feltételek nélkül adódnak, ha a nyitányt kötelezőnek vesszük, ám ez mégsem szükségszerű. Bőségesen van példa ilyen hiátustöltésre olyan nyelvekből is, amelyek egyébként megengedik az üres

¹² Egyetlen toldalékról tudok, amely CC alakú, és VV-re végződő tövekhez járul: a PlAcc. **-ns* ragja. A homorgán koronális nazális + frikatíva hangkombináció viszont fonetikailag annyira természetes nyújtókörnyezet, hogy ezt bizvást tekinthetjük a szabályt erősítő kivételnek.

nyitányokat (pl. magyar *uni[jj]ó*, *hi[jj]ány*, stb.). Esetleg az is elképzelhető, hogy csak szóközi helyzetben kötelező a nyitány, szó elején nem.³³

Az egyetlen komoly problémát a hipotézis számára a *s* + *zárhang* kapcsolatok meglétében látom, amelyek gyakran előfordulnak szó elején, ezért ellentmondani látszanak annak a feltételezésnek, hogy a nyitány nem ágazhat el. Esetleg kiegészíthetjük a hipotézist a “kivéve az *s*-kezdetű nyitányokat” kitételrel, de van más lehetőség is, amelyet számos rekonstruált gyök is alátámaszt. Vannak ugyanis olyan gyökök, amelyek a leánynyelvekben *sCVC*- és *CVC*- alakban is előfordulnak; az ilyen, semmivel váltakozó szóeleji *s*-t a szakirodalom “*s* mobile” néven ismeri (Szemerényi 1990:98). Példa rá a ‘befedni’ jelentésű igei gyök, amelyre kétféle alapnyelvi alak is rekonstruálható:

- (12) (a) **teg*:- l. *tegō* ‘fedek’, *toga* ‘tóga’, n. *Dach* ‘tető’
 (b) **steg*:- lit. *stiegti* ‘befedni’, ószl. *o-stegū* ‘ruha’, óé. *staka* ‘bunda’

Az *s* mobilis mivoltát részben azzal szokták magyarázni, hogy az eredetileg nem része a gyöknek, hanem valamilyen prefixum, ami azonban szemantikai tartalmát elvesztette; a másik magyarázat szerint az *ie*-ban feltűnően gyakori szóvégi –*s* “átszótagolódásáról” van szó. Tegyük hozzá azt is, hogy vannak olyan elméleti fonológusok (pl. a kormányzásfonológia művelői), akik a *s* + *zárhang* kapcsolatokat univerzálisan kóda-nyitány kapcsolatként elemzik, és azt állítják, hogy a szó elején előforduló ilyen kapcsolatok esetében az *s*-t egy fonetikailag üres szótagmag előzi meg. Mindenesetre az ilyen kapcsolatok korai *ie*-beli elágazó nyitány státusza távolról sem biztos dolog. Ez pedig jelentősen csökkenti a hipotézisünket gyengítő erejét.

A gyökszerkezetről elmondottakat összefoglalhatjuk táblázatos formában, mégpedig úgy, hogy a (2)-beli táblázatot bővítjük ki a korai *ie*-ra feltételezett, teljesmagánhangzós (ablaut előtti) alakokkal, ahol a harmadik oszlopban az aláhúzott szekvenciák a tulajdonképpeni gyökök, az utánuk esetleg következő *eC* hangsorok eredeti suffixumok, az azokra következő esetleges *C*-k pedig determinatívumok:

- (13) Az *ie*. gyökök korai szerkezete 1.
Szerkezet:Példa:	Korai alak:	Korai szerkezet:
VC-*ed-	* <u>Hed</u> -	CVC-
CVC-*med-	* <u>med</u> -	CVC-
CCVC-*trem-	* <u>ter</u> -em-	CVC-VC-
CVCC-*serp-	* <u>ser</u> -ep-	CVC-VC-
CCVCC-* <u>d^hrew^h</u> -	* <u>d^her</u> -ew-g ^h -	CVC-VC-C-

³³ Pl. mert a gyöknek a felszínen is a lexikálisan adott fonémával kell kezdődnie.

CCCVC- <i>*strep-</i>	<i>*(s)ter-ep-</i>	<i>(s)CVC-VC-</i>
CCCVCC- <i>*sprejg-</i>	<i>*(s)per-ej-g-</i>	<i>(s)CVC-VC-C-</i>
CVV- <i>*dō-</i>	<i>*deH-</i>	CVC
CCVV- <i>*stā-</i>	<i>*(s)teH-</i>	<i>(s)CVC</i>

Rendezzük most el az adatainkat a jobb oldali oszlop szerint:

(14) Az ie. gyökök korai szerkezete 2.

Szerkezet:Példa:	Korai alak:	Korai szerkezet:
VC- <i>*ed-</i>	<i>*Hed-</i>	CVC-
CVC- <i>*med-</i>	<i>*med-</i>	CVC-
CVV- <i>*dō-</i>	<i>*deH-</i>	CVC-
CCVV- <i>*stā-</i>	<i>*(s)teH-</i>	<i>(s)CVC-</i>
CCVC- <i>*trem-</i>	<i>*ter-em-</i>	CVC-VC-
CVCC- <i>*serp-</i>	<i>*ser-ep-</i>	CVC-VC-
CCCVC- <i>*strep-</i>	<i>*(s)ter-ep-</i>	<i>(s)CVC-VC-</i>
CCVCC- <i>*d^hrewg^h-</i>	<i>*d^her-ew-g^h-</i>	CVC-VC-C-
CCCVCC- <i>*sprejg-</i>	<i>*(s)per-ej-g-</i>	<i>(s)CVC-VC-C-</i>

Jól látható tehát, hogy az először sokfélének tűnő gyökszerkezetek a Benveniste-féle elmélet szerint, kiegészítve az előzőekben az *s mobiléről* elmondottakkal, három alapvető szerkezetre redukálhatók:

- (A) Eredeti gyök;
- (B) Eredeti gyök + szuffixum (= bázis);
- (C) Bázis + determinatívum.

A bekeretezett sorokban természetesen az *s*-szel bővült alakok láthatók, amelyekről viszont elképzelhető (noha nem bizonyítható egyértelműen), hogy nem eredetiek. Mivel a (B) az (A) bővítése, a (C) pedig a (B)-é, jól áttekinthetően kivehető Benveniste elméletének alapállítása, miszerint minden (bővítetlen) gyök *CeC* szerkezetű. A problémás *sC* kapcsolatokat leszámítva a korai alakokban egyetlen nyitánszerű szekvenciát sem találunk, ami összhangban van azzal a hipotézissel, amit a korai ie. szótagszerkezetről felállítottam.

4. Összegzés

Dolgozatomban hipotézist állítottam fel a korai indoeurópai szótagszerkezetről, felhasználva létező rekonstrukciókat és elméleteket. A hipotézishez tehát ezekből következtetve jutottam el, de végül azt felhasználtam arra, hogy ezen elméleteket (főként Sievers törvényét)

valamelyest magyarázzam is vele. Ez természetesen körkörös módszer, de nem ördögien az, mert nem egyszerűen “a fekete macska olyan macska, amelyik fekete” jellegű oda-vissza magyarázásról van szó: nézetem szerint a hipotézis legalábbis részben egységesíti ezeket az elméleteket, amennyiben egyes kitételeik (vagy akár a teljes elmélet, I. Sievers) levezethetők a hipotézis meglehetősen egyszerű állításaiból. Megjegyezném továbbá, hogy a feltételezett alapvető szótagszerkezetek – CV, CVC – a világ nyelveiben a legjelöltebbek, ami tipológiailag fontos támogató érv a hipotézis mellett. Összességében elmondható, hogy a felmerült problémák és bizonytalanságok ellenére az itt vázolt hipotézis tarthatónak tűnik.

Irodalom

- Benveniste, E. (1935): *Origines de la formation des noms en indo-européen*. Párizs: Adrien-Maisonneuve.
- Collinge, N. E. (1985): *The laws of Indo-European*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- Edgerton, F. (1943): *The Indo-European semivowels*. *Language* 19: 83–124.
- Lehmann, W. P. (1952): *Proto-Indo-European phonology*. Austin: University of Texas Press.
- Lehmann, W.P. (1993): *Theoretical bases of Indo-European linguistics*. London – New York: Routledge.
- Martinet, A. (1953): *Non-apophonic o in IE*. *Word* 9: 253–67.
- Martinet, A. (1957): *Phonologie et laryngales*. *Phonetica* 1: 7–30.
- Saussure, F. de (1878): *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. Lipcse: Teubner.
- Sievers, E. (1878): *Zur accent- und lautlehre der indogermanischen sprachen*. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 5: 63–163.
- Szemerényi, O. (1990): *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

CSELEKVÉSNEVEK AZ UDMURTBAN

Teiermayer Andrea

Szegedi Tudományegyetem, Finnugor Tanszék

1. Bevezetés

Dolgozatomban a nominalizáció egy típusával, a lexikális nominalizációval foglalkozom az udmurt nyelvben, amely az uráli nyelvcsalád finn-permi ágához tartozik.

A *lexikális nominalizáció* Givón (1984:498) meghatározása szerint az az átalakítás, amikor egy igei frázisból vagy igéből névszó (főnév) lesz. Ez az átalakítás akkor történik meg, amikor az igei csoport prototipikus nominális pozícióba kerül, azaz a mondatban alanyi, direkt vagy indirekt tárgyi, vagy határozói funkciója van. A nominalizált névszói csoportban a korábbi ige névszói (főnévi) fejként funkcionál, az igei csoport bővítményeiből pedig névszói bővítmények lesznek.

A deverbális névszók egy szűkebb csoportját alkotják a *cselekvésnevek*, *nomen actionisok*, amelyek valamely ige denotátumát nevezik meg, és számos igei tulajdonságukat megőrzik.

A nominalizált frázis szintaktikai tulajdonságainak vizsgálata két megközelítésben zajlik. Az első egy-egy nyelvben, a *transzformációs szintaxis* szempontjából vizsgálja a nominalizált frázisokat.

A másik megközelítés *tipológiai* szempontból, a különböző nyelvcsaládokból vett mintákon vizsgálja a deverbális névszók tulajdonságait. Comrie (1976) felállít egy nominalizációs skálát, megállapítva, hogy a különböző nyelvekben a tény, cselekvés jelentésű névszók más-más mértékben őrzik meg igei tulajdonságaikat, és különböző mértékben közelítenek a névszói csoport tulajdonságaihoz. Azt is megállapítja, hogy a cselekvésnévi csoport szintaxisban elfoglalt helyét csak az igei és a főnévi csoport viszonylatában lehet pontosan meghatározni.

Maria Koptjevskaja-Tamm (1993) egy hetven nyelvből álló korpuszon végzett, a lexikális nominalizációkra vonatkozó vizsgálatai nyomán bizonyítja, hogy e szerkezetek a különböző nyelvekben valóban elhelyezhetők egy skálán, s hogy e skálának vannak fix pontjai, amelyek köré a cselekvésnév-frázisok csoportosulnak. Vizsgálatai alapjául az igei vonzatkeret megőrzését választja, ezen belül az intranszitiv igét tartalmazó mondatok alanyi, és a tranzitiv igét tartalmazó mondatok alanyi és direkt tárgyi argumentumainak morfológiai és szintaktikai tulajdonságait veszi figyelembe, így a grammatikai eset megőrzését vagy megváltozását, a fej-, ill. a bővítmény jelöltségét, és a szórendet. A nominalizált frázisokat a főnévi és az igei csoportokkal összevetve vizsgálja. Végül a nominalizált

frázisokat összesen hét csoportba, és ezen belül további alcsoportokba sorolja. Ezek az alábbiak (1993:61):

1. Szentenciális típus (SENT): a cselekvésnevek minden argumentuma megőrzi a mondatbeli jelentőségét;

2. Posszesszív–Akkuzatív típus (POSS–ACC): S és A a cselekvésnév mellett genitívuszi esetben kerül, P megőrzi a mondatbeli jelöltséget;¹

3. Ergatív–Posszesszív típus (ERG–POSS): P és S a cselekvésnevek mellett genitívusz esetben kerül, A más jelöltséget kap. E csoporton belül két alcsoportot különböztethetünk meg: (a) a Szentenciális–Posszesszív altípust (SENT–POSS), ahol A megőrzi mondatbeli jelöltséget; és (b) a Független–Posszesszív altípust (OBL–POSS), ahol A valamely függő esetben kerül;

4. Nominális típus (NOMN): a cselekvésnevek mellett az összes argumentum hasonlít a nem képzett főnevek bővítményeire. Egyik altípusa (a) a Dupla–Posszesszív altípus (DBL–POSS), amelyben S, A és P is genitívusba kerül; másik pedig (b) a Posszesszív–Adnominális (POSS–ADN) altípus, amelyben S és A genitívusba kerül, P pedig valamely függő esetben;

5. Kevert típus (MIX): S genitívusba kerül, A függő esetben (általában megegyezik azzal, amit az Ágens kap a passzív szerkezetekben), P megőrzi mondatbeli (az eredeti ige melletti) jelöltséget;

6. Inkorporáló típus (INC): P a komplex cselekvésnév részét képezi, S megőrzi mondatbeli esetét vagy genitívusba kerül, A ugyanolyan mint S vagy függő esetben kerül;

7. Vonatkozó típus (REL): S és P genitívusz esetben kerül, A pedig egy a cselekvésnévre referáló vonatkozó mellékmondat lesz.

Megállapítja, hogy a nominalizációs tulajdonságok nem függenek attól, hogy az adott nyelv mely nyelvcsaládhoz tartozik, hiszen egy nyelvcsaládon belül is mutathatnak a nyelvek különböző nominalizációs tulajdonságokat, és hogy egy adott nyelv egyszerre többféle nominalizációs eljárást is ismerhet. Korpuszában az uráli nyelvcsalád tagjai közül a magyar, a finn, az észti, és a szölkup szerepel. Az udmurt nyelv cselekvésnevei esetében Koptjevskaja-Tamm kritériumait vettem alapul, a cselekvésneveket tipológiai szempontból vizsgáltam.

2. Lexikális nominalizáció az udmurtban

Az udmurtban a grammatikák szerint a cselekvésnevek képzői az *-M (-em/-ym)* és az *-N (-on/-n)*.² E képzők produktivitása további

¹ S: az intranszitiv igét tartalmazó mondat alanya

A: a tranzitiv igét tartalmazó mondat Ágense

P: a tranzitiv igét tartalmazó mondat Patiense

² Nem egységes a szakirodalom e képzők meghatározásában:

vizsgálatokat kíván. Velük kapcsolatosan a legkorábbi vizsgálatokat Jemeljanov végezte (1927:86–87), aki megállapította, hogy az *-M* képzővel létrehozott cselekvésnevek megnevezhetnek egy cselekvést, állapotot, helyzetet, a cselekvés eredményét, tárgyát, lezajlott voltát. Az *-N* képzős cselekvésnevek megnevezhetnek egy cselekvést, állapotot, a cselekvés eredményét, tárgyát, eszközt vagy szükségességét.

Kel'makov és Hännikäinen (1999:185), majd Raija Bartens (1979:189) utalnak arra, hogy a cselekvésnevek megőrzik az eredeti igei vonzatkeretüket, és így eltérnek a nem képzett fővevektől. Bartens, miközben a tatárnak az udmurtra gyakorolt areális hatását vizsgálja, felveti, hogy a tatárhoz hasonlóan, amely négy nem finit igei kategóriát ismer (az infinitivus, participium, és a gerundium mellet a cselekvésnévi kategóriát), feltehető, hogy az udmurt is ismeri a cselekvésnév önálló kategóriáját.

2.1. Idő kifejezése

Az udmurtban mindkét képzővel képzett cselekvésnevekre igaz az, hogy nem képesek önállóan időt kifejezni, csak a finit igevel együtt:

- (1) Juromif-sa vetl-on sýaifn-ifz v©-em odig pit'sýi
 korka
 eltéved-Gerund megy-VN mialatt-Px3Sg jön-PAST egy kicsi ház
 'Ahogy eltévedve bolyongott, egy kis házhoz ért' (WW
 1987:229)
- (2) kiftsif bi'd'me-m-mes um to•sýke
 mikor véget ér-VN-Px2PIAcc NegVx1PI(PRAES) tud-Vx2PINeg
 'Nem tudjuk, mikor lesz végünk' (WW 1987: 22)
- (3) Ad Ýd ÝzòÝ-i mon k'its| pone-m-de
 lát-Vx1Sg(Praet1) én hova tesz-VN-Px2SgAcc

Jemeljanov: „Otglagolinye imena:-m:predwestvuúiaá glasnaá moxet bytí *-a-*, *-e-*, *-i-*, *-i f-*” (Jemeljanov 1927:86) ill. „*-on*, *an*” (id. mű:91).

Grammatika: „suffiksy *-on* (*-ën*) i *-n*” (Grammatika 1962:111) ill. „suffiks *-ém* (*-em*) ili *-m*” (id.mű: 117).

Kel'makov-Hännikäinen: „Deverbaalien nomininjohdin *-(o)n/-ën*”(Kel'makov-Hännikäinen 1999:206) ill. *-(é)m* suffiksillinen muoto (udmurtin kieliopissa näitä *-(é)m* suffiksillisia teonimiä käsitellään deverbaalisina substantiiveina)” (id. mű: 207).

Kozmács: „Deverbális névszóképző: *V-+n*: Az ige jelen idő többes szám 3. személyű alakhoz kapcsolódik az *-y-* tövű igeik esetében, és a jelen idő egyes szám 3. személyű alakhoz kapcsolódik az *-a-* tövű igeik esetében.” (Kozmács 1998:49) ill. „az ige egyes szám 3. személyű alakja + *-m* (PresSgVx+ *-m*)”(id. mű: 35).

Dolgozatomban Kozmács meghatározását követem, amely egyértelművé teszi a képzés szabályait és kiküszöböli az udmurt cirill helyesírási szabályaiból adódó alternációkat is. A *V-+n*: képzőre *-N*-ként utalok, ami magába foglalja az összes alternációt, ugyanígy az *-m*-re *-M*-ként hivatkozom.

‘Láttam én, hova tetted’ (WW 1987:204)

Az (1) példa múlt idejű, ezt az értelmezést a főige adja, ugyanez igaz a (3) példára is. A (2) példa ezzel szemben jelen idejű, amit ugyancsak a főige határoz meg, a cselekvésnév által kifejezett idő is mindig a főigével együtt értelmezhető.

2.2. Az ige argumentumainak megőrzése

Az ige argumentumkeretének megőrzése Comrie (1985) szerint a különböző nyelvekben egyformán jellemző a cselekvésnevekre. Általában igaz szerinte az is, hogy a cselekvésnevek nem alanyi és nem direkt tárgyi bővítményei az eredeti ige melletti esetükben jelennek meg a cselekvésnevek mellett is. Ez igaz az udmurtra is.

Az udmurt cselekvésnevek szintaktikai tulajdonságai részben közelítenek a főnévi csoportokéhoz, részben megőrzik igei tulajdonságaikat. Egy birtokos szerkezet a (4) példa szerint néz ki:

- (4) Pugda-len kñiga-jez
Pugda-Gen könyv-Px3Sg
‘Pugda könyve’

A birtokost jelölheti genitívusz rag, vagy lehet jelöletlen, és ha a teljes szerkezet a direkt tárgy szerepét tölti be, a birtokos ablatívuszi esetragot kap. De ha a birtokos jelölt, a birtokszón mindig van a birtokos számára, ill. személyére utaló személyrag, ill. a birtokosra olykor csak a birtokos személyrag utal. A nominalizált szerkezetben a birtokosként megjelenő cselekvő lehet jelölt vagy jelöletlen genitívusz ragos, olykor pedig csak birtokos személyrag utal rá.

De egy tranzitív igéből képzett cselekvésnevet tartalmazó frázisban, ahol az alany és a direkt tárgy egyszerre van jelen, az alany genitívuszi esetragot kap, a tárgy pedig lehet akkuzatívusz raggal jelölt, ha determinált (7), vagy jelöletlen, ha nem determinált (6).

- (5) Pugda-len ðòÝetsýira-n-ez
Pugda-Gen hintáz-Intr-VN-Px3Sg
‘Pugda hintázása (az, hogy Pugda hintázik)’
- (6) Pugda-len knýiga lifdzòÝ-on-ez
Pugda-Gen könyv(Acc_o) olvas-VN-Px3Sg
‘Pugda könyv-olvasása (az, hogy Pugda könyvet olvas)’
- (7) Pugda-len ta kifl-jos-tif di fsòet-on-ez
Pugda-Gen ez nyelv-PL-Acc tanít-VN-Px3Sg
‘Az, hogy Pugda ezeket a nyelveket tanítja’

Ha azonban a cselekvénévi frázisban nem jelenik meg a cselekvő, csak a tárgy, amelyre a cselekvés irányul, a tárgy kap genitívuszi esetragot, vagy marad jelöletlen, a cselekvésnév birtokos személyragja ilyenkor a tárggyal egyeztetett:

- (8) Turi_{f/n} turna-n-ez tuzò síeki_{f/t},
 fű(Gen₀) kaszál-VN-Px3Sg nagyon nehéz
 kuso sòukko-n-ez tuzò sòuldi_{f/r}
 kasza(Gen₀) fen-VN-Px3Sg nagyon vidám
 ‘Fűvet kaszálni nagyon nehéz, a kaszát fenni nagyon vidám’
 (idézve: Kövesi 1965:255)

Az, hogy az eredeti mondat alanya a nominalizált frázisban birtokosként jelenik meg, a főnévi csoportokhoz közelíti a cselekvésnévi frázist, a tárgy akkuzatívuszi jelölt, ill. jelöletlen voltának megőrzése pedig az igei csoportokhoz, ill. a mondathoz. A határozók megőrzik az eredeti, ige melletti esetüket:

- (9) Pugda-len numi_{f/r}-lesý ki_{f/s}yka-n-ez
 Pugda-Gen hernyó-Abl fél-VN-Px3Sg
 ‘Pugdának a hernyótól való félelme (az, hogy Pugda fél a hernyótól)’

E tulajdonságok alapján az udmurt Koptjevskaja-Tamm rendszerében a Poss–Acc nyelvek közé sorolható.

2.3. A számjelölés és a határozottság

A cselekvésnevek absztrakt nevek, és a különböző nyelvekben az jellemző rájuk, hogy nem tehetők többes számba. Laczkó szerint (2000:330) ez abból adódik, hogy az igék természetüknél fogva megszámlálhatatlanok, és ezt a tulajdonságot az igékből képzett főnevek öröklik az angolban és a magyarban is. Ez a tulajdonság az udmurt cselekvésnevekre is igaz.

A magyarban a cselekvésnevek kaphatnak határozott névelőt. Az udmurtban a határozott névelőszerű kijelölő determinánst (-*ez/-ifz*) mindig kiválasztó értelemben használjuk, ezért nem használható absztrakt nevek, így cselekvésnevek esetében, mivel azt várhatjuk, hogy a cselekvésnév ezáltal konkrét jelentésűvé válik.

A konkrét jelentésben használt, eredetileg deverbális nevek elláthatók mind a többes szám jelével, mind az -*ez/-ifz* determinánssal (10):

- (10) Visýet-*ifn* das pukonvaný. Ta pukon-jos-
ifz
 szoba-Iness tíz szék van. Ez szék-Pl-DEF
 ‘A szobában tíz szék van. (Közülük) ezek a székek...’

A cselekvésnevek nem kaphatnak többes számjelet, sem kiválasztó értelmű, határozottságot kifejező determinánst.

3.4. A cselekvésnevek előfordulásai

Mindkét képzővel létrehozott cselekvésnevek előfordulhatnak önállóan:

- (11) peres₁y-jos e₀z n₁yí b₁TMgat₁TMlè j₀©rtt₁TMl₁TM-n₁TM odig
öreg-PI NegVx3PI már tud-NegVx3PI
segít-Inf egyik
 og-z₁TM-l₁TM vera-m-en kose-m-en
 egy-Px3PI-Dat beszél-VN-Instr tesz-VN-Instr
 ‘Az öregek már nem tudtak segíteni egymásnak beszéddel, tettekkel’
 (WW 1987:23)

Mindkét képzővel létrehozott kifejezések előfordulhatnak jelzős szerkezetek jelzői pozíciójában, összetett szavak elő- és utótagjaként. Jelzői előfordulásukban Bartens deverbális névszókknak tekinti őket, melyek az általuk bővített főnévvel összetételt alkotnak (pl. *verásýkon kifl* – ‘puhekieli, beszélt nyelv’; *uzòan nunal* – ‘työpäivä, munkanap’ (Bartens 2000:242)). Kozmács István (1998:49) szerint azonban ezekben az esetekben, különösen, mivel pozíciójuk jelzőszerű, inkább igenevekről beszélhetünk.

Az *-N* képzős cselekvésnevek fordulnak elő a szükségesség kifejezésére szolgáló szerkezetekben:

- (12) t₁f₁nad vetlo-n-ed vaný
 te-Gen elmegy-VN-Px2Sg van
 ‘Mennem kell’ (Bartens 2000:242)

Mindkét képzővel képzett cselekvésnév előfordulhat névutókkal, de mindkét cselekvésnév-típusnak megvannak a tipikus névutói, amelyekkel előfordulnak.

Az *-N* képzősök nem köthetők konkrét időhöz, a névutók egyidejűséget eredményeznek vagy célhatározói értelműek:

- (13) t₀©rli papa-*if*ed ki₁frdzòÝa-n di₁frja
különböző madár-Px2Sg énekel-VN
idején(P)
 ‘Amikor a különféle madarak énekelnek’ (WW 1987:115)

- (14) Tros uksýo basýto-n ponna uno uzòa-no

sok pénz(Acc₀) kap-VN ért(P) sok dolgoz-PPRT(FUT)
 ‘Hogy sok pénzt kapjunk, sokat kell dolgoznunk’
 (Kel'makov-Hännikäinen 1999:185)

Az *-M* képzős cselekvésnevek tipikus névutója ezzel szemben a *bere* ‘után’, ami előidejűséget fejez ki, azaz megmutatja, hogy a cselekvésnévvel megnevezett esemény hamarabb lejajlott, mint az, amit a főige kifejez.

(15) *sobere* *og* *esep* *uwe-m* *bere* *so* *pijosmurt-len* *vaw-ez* *isò-em*
 azután egy idő él-VN után az férfi-Gen ló-Px3Sg elvesz-
 Past2
 ‘Azután kis idő múlva annak a férfinak a lova elveszett’ (WChr 1954:36)

Az *-M* képzős cselekvésnevek jelennek meg a szándékot kifejező szerkezetekben:

(16) *mifnam* *sýie-m-e* *pot-e*
 én-Gen eszik-VN-Px1Sg kijön (akar)-Vx3Sg
 ‘enni akarok’ (Kozmács 1998:35)

Ugyancsak ezek szolgálnak a képesség, lehetőség kifejezésére (17) és a lezárult cselekvés kifejezésére is (18).

(17) *mifne-m-mif* *lu-e*
 megy-VN-Px1PL lesz-Vx3Sg
 ‘mehetünk’

(18) *mifnam* *no* *so* *dor-e* *vetle-m-e* *vaný*
 én-Gen is ő hoz/hez/höz-III elmegy-VN-Px1Sg van
 ‘Én is elmentem hozzá’ (Bartens 2000:237)

6.1.A cselekvésnevek disztribúciója

A fenti példák alapján azt állapíthatjuk meg, hogy bár a cselekvésnevek nem képesek önállóan időt kifejezni, mégis képesek egyfajta belső idő kifejezésére: az *-M* képzővel képzett cselekvésneveket akkor használjuk, ha előidejűségre, lezárt, vagy eredményes cselekvésre akarunk utalni, az *-N* képzős cselekvésnevek ezzel szemben akkor jelennek meg, ha az általuk megnevezett cselekvést nem akarjuk, vagy nem tudjuk időhöz kötni, ill. nincs tudomásunk annak eredményes voltáról. Ezt szemlélteti a következő két példa is:

(19) *v©* *kosòko-n* *tou÷ezý*
 víz megy-VN hónap

	‘árvíz hava (=április)’	(WW 1987:123)
(20)	tu©+i/fs	v© kosòke-m
	tavas	víz megy-VN
	‘tavaszi árvíz’	(WW 1987:123)

A (19) példában április hava onnan kapta nevét, hogy ilyenkor be szokott következni az árvíz, de nincs szó eredményről, a (20) példa viszont egy lezajlott, eredményes eseményre utal. Ez a különbség összefüggésben állhat a két képző eredetével: A. Kövesi Magda szerint az *-N* képző az infinitívus *-ny* képzőjének *n* elemével azonos, az *-M* képző pedig a múlt idejű melléknévi igenév képzőjével azonos eredetű.

Az *-M* képző eredeti, participiumi funkciója később differenciálódott, ma befejezett melléknévi igenév képzői, cselekvésnév képzői szerepben ismeretes, de ugyanez a valamikori képző jelenik meg a második, nem-láthatósági múlt idő jelében is. Közös bennük a befejezettségre, lezártságra utaló jelentéselem.

2.6. Névszói és igei tulajdonságok

Az udmurt cselekvésnév főnévi tulajdonsága, hogy nem lehetnek a mondat predikátumai változatlan formában. Mondatbeli pozíciójuk tipikusan alanyi, direkt, ill. indirekt tárgyi, határozói, ennek megfelelően felvehetik a névszói esetragokat. A főnévi csoporthoz közelíti a cselekvésnévi csoportot az is, hogy a cselekvőt kifejező grammatikai eset nem nominatívus, ahogyan az ige mellett, hanem genitívus (jelölt vagy jelöletlen), ill. olykor a cselekvésnéven megjelenő birtokos személyrag. Igei tulajdonságaik elvesztéséhez tartozik, hogy nem képesek önállóan idő kifejezésére, csak a mondat főigéjével együtt, valamint, hogy állhatnak névutókkal, ami nem igaz az igékre, sem az igenevekre.

Igei tulajdonságuk ezzel szemben a produktivitás, amelynek korlátozottsága további vizsgálatokat kíván. Igei tulajdonság, hogy (amennyiben az alany jelen van) tárgyuk megőrzi mondatbeli jelölt vagy jelöletlen accusatívus esetét, és hogy nem alanyi és nem direkt tárgyi bővítvényeik megőrzik eredeti grammatikai esetüket.

A cselekvésnév elsőrendű feladata mellékmondatok pótlása a mondatban.

Koptjevskaja-Tamm felállított egy kritériumrendszert, amelynek alapján a Poss-Acc nyelvek cselekvésnévi osztályát (amelynek tipikus tagjai pl. a törökségi nyelvek), különválasztja az infinitívusoktól és a főnevektől is. Ez a kritériumrendszer ráilleszthető az udmurtra is.

E kritériumrendszer szerint egyrészt ez a csoport felveheti az összes főnévi esetragot, az adpozíciók ugyanazon tartományával kapcsolódhat, és a csoport tagjai ugyanazon szintaktikai kontextusban fordulhatnak elő, mint a nem-képzett főnevek. Másik vonásuk, hogy egy

összetevőben fordulhatnak elő alanyukkal, amely nominativusban, genitivusban vagy accusativusban állhat. Harmadik jellemzőjük, hogy bármely igéből képezhetők különböző módokon, negyedik, hogy tárgyak ugyanolyan formájú, mint a megfelelő ragozott ige esetében, és ötödik, hogy határozói bővítményeik ugyanazon tartományba esnek, mint a megfelelő ragozott ige módosítói. A fenti öt jellemvonás közül az első kettő tipikusan az igéből képzett, a cselekvés folyamatára utaló főnevekre vonatkozhat, míg a harmadik, negyedik és az ötödik az igevekre. Ezeket az igei-főnévi alakokat *action nominal*nak, cselekvésnévnek nevezi, elválasztva őket mind az infinitivusok, mind a főnevek osztályától.

Ezen kritériumoknak megfelel az udmurt cselekvésnév (bár, mint ahogy fentebb is utaltunk rá, produktivitásuk mértéke nem tisztázott), így ezeket szintén sorolhatjuk a főnevektől és az infinitivusoktól különálló cselekvésnévi kategóriába.

3. Összegzés

Dolgozatomban az udmurt cselekvésnevekkel foglalkoztam. Számbavettem a kétféle cselekvésnév tulajdonságait, és bemutattam, hogy az egyes vonások a birtokos szerkezet (főnévi csoport), vagy az igei csoport tulajdonságaihoz viszik-e közelebb a cselekvésnévi csoportot. Az udmurtot a Koptjevskaja-Tamm által felállított skála POSS-ACC nyelvei között helyeztem el.

Megállapítottam, hogy az udmurt cselekvésnevek két típusa egymással kiegészítő disztribúcióban áll: a megnevezett cselekvés lezártságára, eredményességére utaló kifejezések *-M* képzőt kapnak, ezzel szemben a cselekvés lefolyásának eredményességére nem koncentráló, a rendszeres vagy időnkénti cselekvéseket megnevező kifejezéseket *-N* képzővel láthatjuk el. Tulajdonságaik számbavétele után Raija Bartenshez hasonlóan amellet érveltem, hogy az udmurt cselekvésnevek nem felelnek meg egyértelműen sem az igéből képzett főnevek, sem az infinitivusok tulajdonságainak, ezeket tehát önálló cselekvésnévi csoportként kezelném.

Irodalom

- A. Kövesi M. (1965): *A permi nyelvek ősi képzői*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bartens, R. (1979): *Mordvan, Tšeremissin ja votjakin konjugation infiniittisten muotojen syntaksi = Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia* 170. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura.
- Bartens, R. (2000): *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys = Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia* 238. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura.
- Comrie, B. (1976): The Syntax of Action Nominals: A Cross-linguistic Study. *Lingua* 40: 177–201.
- Comrie, B. – Thompson, S. A. (1985): Lexical nominalization. In.: Shopen, T. (szerk.): *Language typology and syntactic description III*. Cambridge: 349–398.
- Givón, T. (1984): *Syntax I*. Amsterdam – Philadelphia: Benjamin.
- Jemeljanov, A. I. (1927): *Grammatika votjakszogo jazyka. Izdanije Leningradzszogo vostoènego instituta*. Leningrad.
- Kel'makov, V. K. – Hännikäinen, S. (1999): *Udmurtin kielioppia ja harjoituksia*. Helsinki.
- Koptjevskaja-Tamm, M. (1993): *Nominalizations*. London and New York: Routledge.
- Kozmács I. (1996): Megjegyzések az udmurt birtokos szerkezetekről. In: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*: 206–209.
- Kozmács I. (1998): *Udmurt kyl – Udmurt nyelv. A JATE BTK Finnugor Tanszéke, Szeged és a Kecskeméti Tanítóképző Főiskola közös kiadványa*. Szeged – Kecskemét.
- WChr = Itkonen, E. (szerk.) (1954): *Wotjakische Chrestomathie mit Glossar von Yrjö Wichmann. Anhang: Grammatikalischer Abriss von D. R. Fuchs. = Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten* 2. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- WW = Wichmann, Y. – Uotila, T. E. – Korhonen, M. (1987): *Wotjakischer Wortschatz. = Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXI*. Helsinki.